

LARS PETER VISTI HANSEN
JAKOB BUHL JENSEN
BENTE THOMSEN

OVERBLIK

DANMARKSHISTORIE I KORTE TRÆK

GYLDENDAL

6. Oplysningstid og reformpolitik ca. 1730-1814

Efter Store Nordiske Krigs afslutning lå udfordringen for Danmarks udenrigspolitik ikke længere i at generobre det tabte, men i at bevare og forsvare riget mod Sverige og samtidigt fastholde hertugdømmerne Slesvig og Holsten, hvor dansk og tysk kultur mødtes.

Perioden blev præget af et Danmark i forandring, hvor landbrug og handel udviklede sig samtidig med, at enevælden forandrede sig under indflydelse af oplysningstiden og de store revolutioner, der fandt sted ude i Europa i perioden: Den industrielle revolution, der bredte sig fra England fra o. 1750 og Den Franske Revolution i 1789.

Befolkningstal i forskellige dele af den danske konges rige i 1769:

Danmark	786.000
Norge	723.000
Slesvig	244.000
Holsten ca.	279.000
Oldenburg	79.000
Island	46.000
Grønland	(o. 1782) 6.000
Færøerne	5.000
Samlet:	2.168.000
(år 1800 ca 2½ mio)	

Note: Tallene anses for at være en smule for lave. I 1735 kom den første danske befolkningsstatistik og i 1769 den første egentlige folketælling. I 1735 var Danmarks befolkning på 720.000. I 1800 var den vokset til 925.000.

Kilde: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 9, s. 99/ bd.10, s. 99.

Den danske konges rige

Den danske konge regerede over et stort område, der bestod af Danmark-Norge samt, hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Oldenburg-Delmenhorst. Hertil kom Færøerne, Island og Grønland. Den centrale del af denne helstat var Danmark-Norge med København som centrum.

Norge blev regeret fra København, og Norske Lov fra 1687 var en kopi af Danske Lov med afvigelser på grund af de anderledes naturforhold. Det skriftlige rets-, administrations-, kirke- og skolesprog var dansk, og der blev ikke oprettet noget norsk universitet eller nogen norsk bank. Salmebogen (fra 1699)

Den danske konges rige bestod udover Danmark-Norge, Slesvig og Holsten også af Færøerne, Island og Grønland samt en række kolonier.

var identisk i Norge og Danmark. København var kongedømmets ubestridte centrum, men den næststørste by Bergen var langt større end nogen af de danske købstæder.

Befolkningstal i byerne i den danske konges rige:

	1769	1801
København	70.514	100.975
Bergen	18.827	ca. 18.000
Flensborg	6.842	ca. 12.000
Kristiania/Oslo		9.500
Trondhjem		8.800
Slesvig		7.823
Odense	5.464	5.782
Ålborg	4.425	5.579
Helsingør	3.669	5.282
Randers	2.901	4.562
Århus	3.837	4.102
Haderslev	3.141	3.635
Fredericia	2.813	3.474
Rønne	2.058	2.436

Note: udover de ovenfor anførte, var en af de største byer Altona tæt på Hamburg.

Kilde: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 9, s. 79.

Til trods for den danske centralisme var det danske styre i Norge relativt forsigtigt. Præster og fogeder var norske ligesom halvdelen af amtmændene. Skatten var lavere, og der blev taget udstrakt hensyn til de ledende kredse. Danmark havde dog et vigtigt monopol på kornleverancer til det sydlige Norge, der til gengæld leverede tømmer, fisk, jern og kobber.

En række af kongedømmets førende skikkelser var født i Norge, men opfattede sig selv som både danskere og nordmænd, det gjaldt f.eks. forfatteren Ludvig Holberg, juristen Christian Colbjørnsen og søhelten Peter Wessel, kendt som Tordenskjold.

Grønland blev knyttet til kongeriget på ny, da præsten Hans Egede i samarbejde med skibsredere fra Bergen gik i land og oprettede en missions- og handelsstation i 1721. Hans Egedes virke på Grønland var med til at understøtte det danske krav på landet i 1700-tallet.

Hertugdømmerne var som Danmark præget af landbrug, men havde også en betydelig handel. Hertugdømmerne havde i modsætning til Norge deres eget universitet i Kiel og

Bergen var den næststørste by i helstaten i 1803. Det var en vigtig eksporthavn. Til venstre ses byens festning Bergenhus og Tyskebyggen. Farvelagt stik fra 1803.

deres egen bank. Holsten og Oldenburg var len under den tyske kejser, og derfor stod den danske konge reelt svagere her.

Danmark var også i besiddelse af en række kolonier: Trankebar på Indiens østkyst, Serampore i Bengalen, øgruppen Nikobarerne i Den bengalske Bugt og på Guldkysten fæstningen Christiansborg, der i dag fungerer som sæde for Ghanas regering. Her blev der købt slaver, der blev sejlet til plantager på øerne i Dansk Vestindien.

Enevælden og oplysningstiden

Enevælden i Danmark stod stærkt juridisk og forfatningsmæssigt, men den udviklede sig aldrig i totalitær retning. Den støttede sig til de førende befolkningsgrupper i samfundet. I begyndelsen var det godsejerne, men fra midten af 1700-tallet kom borgerne til at spille en vigtig politisk rolle.

Forfatteren Ludvig Holberg (1684-1754) priste enevælden, fordi den havde gjort danskere og nordmænd frie og lige under kongen. Den danske enevælde levede da også forholdsvis fredeligt med sine undersåtter, og ligesom samfundet generelt blev den påvirket af oplysningstidens tanker med troen på fornuft, empiri og menneskelig viden.

Med oplysningstidens indtog skete der et skift i opfattelsen af enevælden fra at have fokus på kongen til at have fokus på staten. Den enevældige konge begyndte at se sig selv som statens første tjener snarere end som konge af Guds nåde. Rigets indbyggere blev gradvist opfattet som borgere i stedet for blot at være undersåtter, og enevælden blev til sidst forstået som en kontrakt mellem herskeren og folket. Enevælden blev til den oplyste enevælde.

Kongedømmets udenrigspolitik

Danmarks mindskede betydning sås ved at landet måtte sikre sin overlevelse ved at knytte et tæt forhold til en af de europæiske stormagter samt opretholde en betydelig hær og

---

Ludvig Holberg (1684-1754)

var og er en af Danmarks og Norges kendteste forfattere. Han blev født i Bergen som søn af en tidligere bonde, der var steget i graderne til oberstløjtnant. Efter Bergen Latinskole fortsatte han på Københavns Universitet. Han var som ung i Amsterdam og Oxford og rejste i Frankrig og Italien i flere år, inden han kom tilbage og blev professor på Københavns Universitet.

Holberg er særlig kendt for sine komedier, der er inspireret af den franske skuespilforfatter Molière. Blandt Holbergs mest kendte skuespil er "Jeppe på Bjerget" og "Erasmus Montanus".

Holberg står som en hovedfigur i indførelsen af oplysningstidens tanker i Danmark. I hans "Natur og folkeret", der udkom 1716, skrev han om "den naturlige Lighed mellem alle Mennesker". Holberg argumenterede også for religiøs tolerance, og i "Niels Klims underjordiske Rejse" fra 1741 havde kvinderne fuld lighed. Holberg ligger begravet i Sorø klosterkirke.

---

flåde. Fra 1765 indgik Danmark og Rusland i et nært forhold, der skulle vare århundredet ud.

I 1773 afstod den russiske tronfølger sine besiddelser i Slesvig og Holsten til den danske konge. Danmark fik kontrol med hele Slesvig og Holsten og dermed var helstaten formelt en realitet, mens Rusland i Danmark fik en allieret med en flåde, der kontrollerede indsejlingen til Østersøen og kunne virke som modvægt mod Sverige.

Da det faktisk kom til konflikt mellem Sverige og Rusland i 1788, forsøgte Danmark at involvere sig mindst muligt for at undgå åben krig med Sverige uden at bryde alliancen med Rusland.

Landbruget fra krise til højkonjunktur

Det danske landbrug var i krise omkring 1730. Priserne på landbrugsvarer nåede et lavpunkt og mange bønder måtte opgive

deres fæste. Oven i købet blev den danske kreaturbestand i 1740'erne ramt af sygdomme, der dræbte 60-80 % af en samlet bestand på omkring 500.000 stykker kvæg.

Kongen forsøgte at hjælpe landbruget ved at sænke skatterne, og i 1733 blev stavnsbåndet indført. Der betød, at 14-34-årige bønderkarle skulle blive på det gods, hvor de var født. Det blev i 1774 udvidet til 4-40 år. Officielt var begrundelsen at sikre nok mandskab til militærtjeneste, men reelt var det for at sikre arbejdskraft og fæstere til de ledige gårde.

I Jylland var der en del studeopdræt. På øerne og i Østjylland blev der først og fremmest dyrket: rug, byg og noget havre, mens hvede stort set kun blev dyrket på Lolland-Falster. Gennemsnitsudbyttet var blot en femtedel af, hvad det er i dag.

Den engelske industrialisering og urbanisering medførte fra omkring 1750 en international højkonjunktur med øget efterspørgsel på landbrugsvarer. Det skabte en lang periode med gode priser og afsætningsforhold, der også kom bønderne til gode. Landbrugseksporten steg med 50 % fra 1730 til 1760, og prisen på dansk rug og havre blev fordoblet.

Livet som bonde blev nemmere, og familiefæstet, dvs. at en søn eller svigersøn fik lov at overtage gården, blev mere normalt. Da fæsteafgiften samtidig steg mere end lønningerne, blev det sværere for en tjenestekarl eller en husmand at komme til at overtage en fæstegård. Det medvirkede til at uddybe de sociale skel på landet.

Det dyrkede areal øgedes med ca. en sjettedel mellem 1688 og 1759. På hovedgårdsjorden blev produktiviteten forbedret. Man ryddede og drænedes jorden, og der blev arbejdet på at dele overdrevsjorden mellem godserne. En del godser begyndte også at fremstille ost, smør og kvæg til slagtning. Men hvis der for alvor skulle gennemføres forbedringer i landbruget, måtte der sættes ind over for bøndernes landbrug, for de dyrkede 90 % af landbrugsjorden.

En vigtig forbedring af landbrugets produktivitet kom med indførelsen af nye afgrøder som for eksempel kløver, der kunne binde kvælstoffet i jorden. Kløveren gav jorden et tilskud af gødning og kunne dermed erstatte braklægning samtidig med, at den kunne bruges som foder. I årene op til landboreformerne eksperimenterede både godsejere og bønder med nye dyrkningsmetoder, der kunne øge udbyttet af jorden.

De store Landboreformer

De sidste årtier i 1700-tallet blev præget af et omfattende reformarbejde i landbruget. Allerede i 1768 indkaldte man forslag til forbedringer og i 1786 blev Den Store Landbokommission nedsat. Den bestod af en række embedsmænd, jurister og godsejere, blandt andre C.D. Reventlow, der havde taget initiativ til kommissionen og Christian Colbjørnsen, der var dens sekretær. Landbokommissionen nød Frederik 6.s støtte og havde mandat til at beskæftige sig med stort set alle sider af bøndernes situation. Hensigten var at forandre de strukturer i bondelandbruget, der stod i vejen for en højere produktivitet. Hovedpunkterne i det store reformarbejde var:

- begrænsning af bøndernes hoveri og andre forpligtelser
- sikring af bøndernes retsstilling
- ophævelse af stavnsbåndet
- udskiftning
- udflytning
- overgang fra fæste til selveje

I 1769 blev hoveriet lagt fast på et højt niveau, og senere blev der forlangt fælles hoverioverenskomster under trussel om statslig indgriben. Fordelen for bonden var, at han dermed kendte sine fæstevilkår og kunne købe sig fri for hoveriet ved at forhandle en afløsningssum på plads. Ved overgangen til selveje forsvandt hoveriet gradvist. Nogle steder fortsatte det dog til langt ind i 1800-tallet.

Bøndernes retsstilling overfor godsejerne blev forbedret med nogle af de første reformer: Der skulle være et uvildigt syn ved fæsteindgåelse og afståelse, og ingen bonde kunne længere sættes fra gården uden retskendelse. Samtidig afskaffedes de mest umenneskelige afstraffelsesmetoder, der i forvejen næsten ikke blev brugt.

Stavnsbåndets ophævelse i 1788 med endelig virkning fra 1800 står i eftertiden som et af højdepunkterne i landboreformerne. Bønderne var ikke længere tvunget til at blive på den gård, hvor de var født, fra de var 4 til, de fyldte 40 år. Bonden fik sin frihed tilbage, og godsejerne mistede et stærkt magtmiddel overfor bønderne. Det blev også set som en styrkelse af enevælden, fordi stavnsbåndet med Christian Colbjørnsens ord havde svækket "den umiddelbare forbindelse, i hvilken folket bør stå med regenten".

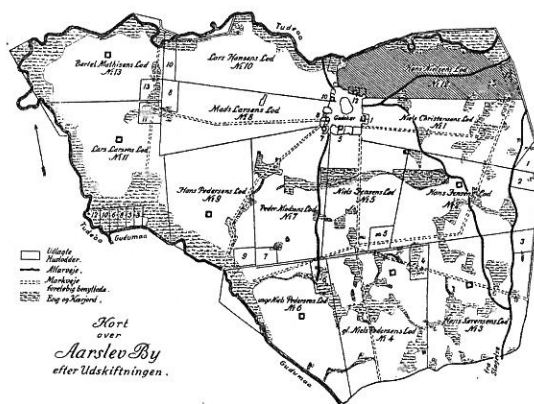
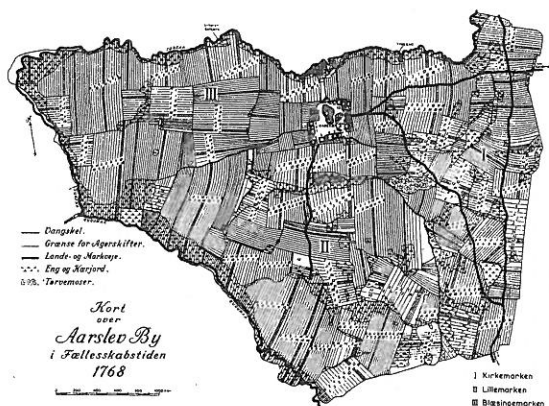
Udskiftning betød, at den enkelte gård fik samlet sine jorder, og udflytningen var nødvendig, for at det kunne lade sig gøre. På Sjælland blev 40 % af gårdene nedrevet, flyttet ud og bygget op igen. På den måde kom hver gård til at ligge på sine egne jorder, som vi kender det i dag, i stedet for i landsbyen. Ud-

trykket "at trække lod" stammer fra udskiftningen, hvor bønderne trak lod om, hvem der skulle have hvilke jorder. I stedet for at dyrke jorden i fællesskab, blev hver enkelt gård nu sin egen produktionsenhed.

Oveni udflytning og udskiftning søgte man at fremme selvejet, dvs. at fæstegårde blev solgt til bønderne. I 1830 var ca. halvdelen af landets fæstere blevet selvejerbønder, og resten var fæstere på faste vilkår. Selvejet slog hurtigst igennem i Jylland.

Trygheden i landsbyfællesskabet forsvandt, men bønderne fik nye muligheder. Godsejerne fik penge til forbedring af driften på hovedgårdsjorden og slap ud af modsætningsforholdet til bønderne. Taberne var landbosamfundets underklasse, husmænd og landarbejdere. Den sociale afstand op til bønderne, der udviklede sig til en ny og selvbevidst middelklasse, voksede markant.

Landboreformerne er blevet rost af generationer af historikere i Danmark, men der er også kritiske stemmer, der mener, at udviklingen i landbruget nærmest blev sat tilbage, og at produktivitetsstigningen i landbruget i 1800-tallet først og fremmest skyldes nye dyrkningsmetoder.

Landsbyen Årslev nord for Slagelse før og efter udskiftning i hhv. 1768 og 1795. Af de 13 gårde blev 6 liggende i landsbyen, hvorfra deres jord lå som en vifte ud fra byen. De resterende 7 gårde blev flyttet ud på deres nye marker. I hjørnerne af hver ejendom blev der gjort plads til et husmandssted.

Frihedsstøtten (1792-97) blev opstillet uden for Vesterport i København til minde om stavnsbåndets ophævelse. Grundstenen blev lagt af Kronprins Frederik selv i sommeren 1792. Frihedsstøtten fejrer historien om bondens frisættelse. På støtten står der bl.a. at "Kongen bød Stavnsbaandet skal ophøre". Frihedsstøtten står i dag som symbolet for De store Landbo-reformer. Den blev betalt af en kreds af københavnske borgere, der i lige så høj grad ønskede at fejre oplysningstidens tanker og den friheds- og lighedsideologi, de selv bekendte sig til.

Handel og industri

I 1700-tallet var man vældig bevidst om, at det var vigtigt for et land at få del i den indbringende internationale handel. Med statslig støtte blev der også sat gang i den tidlige industrielle produktion i de såkaldte manufaktur. Den første danske bank blev oprettet i 1736, og i 1742 blev de større handlende samlet i Grosserersocietetet.

Allerede i 1600-tallet var der blevet oprettet handelskompagnier med monopol på handelen med bestemte fjerne egne. Kompagnierne modtog indskud fra formuende borgere og godsejere og fordelte udbyttet efter indskuddets størrelse. Det var med til at sprede risikoen, når f.eks. et togt til Kina tog

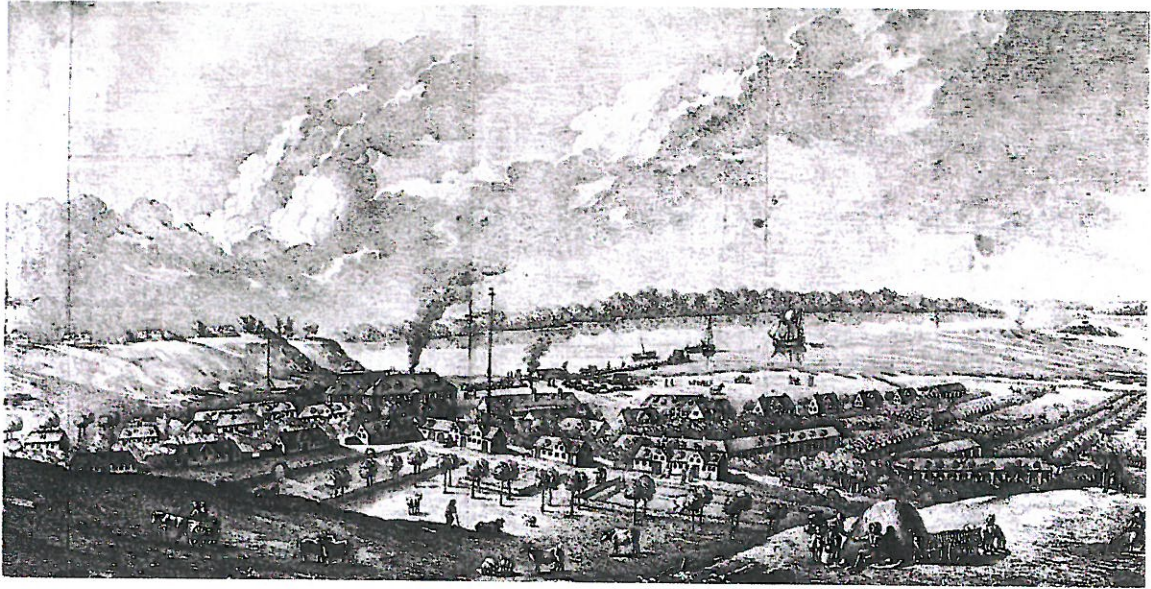
to år, og forlisene var hyppige. Vestindisk-guineisk Kompagni blev grundlagt i 1671 og handlede bl.a. med sukker fra Vestindien. Asiatisk Kompagni, der var et af de mest kendte, blev dannet i 1732 og importerede blandt andet te og porcelæn fra Kina.

Det var først i 1700-tallet, at kompagnierne for alvor begyndte at tjene penge. Asiatisk Kompagnis aktionærer betalte f. eks. for den meget dyre rytterstatue af Frederik 5. på Amalienborg Slotsplads. Da handelen havde fået fat sidst i 1700-tallet, havde kompagnierne udspillet deres rolle. Handelen blev givet fri og kompagnierne nedlagt.

Danmarks første industriby Frederiksværk, opkaldt efter Frederik 5., opstod på baggrund af en række virksomheder, der fra 1728 udnyttede vandkraften i en udgravet kanal fra Arresø til Roskilde Fjord. I 1750'erne blev der oprettet en krudtmølle og kanonstøberi, der blev en af de største virksomheder i Danmark. Her produceredes krudt og kanoner, der blandt andet blev solgt til England under Den Amerikanske Frihedskrig. Jern og trækul til produktionen kom fra henholdsvis Norge og de nordsjællandske skove.

Den internationale højkonjunktur fra omkring 1750 blev også til gavn for dansk handel og søfart. Søfarten blev tillige begunstiget af en række krige mellem de europæiske stormagter i slutningen af 1700-tallet. Tiden frem til starten af 1800-tallet kaldes også den florissante periode, der betyder "den blomstrende periode". København blev et europæisk handelscentrum fordi de krigsførende lande havde brug for en neutral havn til deres varer. Værdien af skibsladningerne, der blev losset i København, var i en periode på 35 år ligeså stor som den danske stats indtægter.

Transporten af varer var en økonomisk fordel for Danmark, men Danmark løb også en konstant risiko for at provokere en af de krigsførende magter. Danmark hævdede principielt, at handelen var fri for neutrale

Danmarks ældste industriby og største industrianlæg i 1700-tallet var kanonstøberiet og krudtværket i Frederiksværk i Nordsjælland. Længst til venstre på bakkerne ses krudtlagrene og på fjorden skibe med jern fra Norge. Til venstre for midten ligger Gjethuset, støberibygningen, der i dag er kulturhus.

Danmark og slaveriet

Hensigten med at oprette fæstningen Christiansborg på Guldkysten i Vestafrika var at få del i den indbringende slavehandel. Formålet med at erhverve øerne Skt. Jan, Skt. Croix og Skt. Thomas i Vestindien var at udnytte slaverne i produktionen af først og fremmest sukker. Danmark var et af de førende lande i slavehandelen og lå på en sjettedeplads efter lande som England og Portugal med de 66.000 slaver, som de danske skibe transportererede over Atlanten. Produktionen af sukker var ganske indbringende for Danmark, og der blev produceret så meget suk-

ker på raffinaderierne i København, at Danmark i løbet af 1700-tallet blev eksportør af det eftertragtede produkt. I slutningen af 1700-tallet begyndte den internationale opinion imidlertid at vende sig mod slavehandelen, og i 1792 indførte den danske konge som den første i Europa et forbud mod slavetransporter. Det danske forbud trådte dog først reelt i kraft pr. 1. januar 1803, og statskassen stillede indtil da kapital til rådighed, så slaveejerne kunne nå at få købt tilstrækkeligt med slaver, inden forbuddet slog igennem. Slaveriet blev endeligt forbudt i 1848.

'Plantagen Mary's Fancy' fra St. Croix. Slaverne i forgrunden arbejder under opsyn og i baggrunden ses slaveboliger, sukkermølle og kogehus. Maleri af Frederik Melby.

lande, men valgte oftest at bøje af særligt overfor England i tilspidsede situationer.

Oplysningstankerne i Danmark

Den tidlige enevældes uddannelsespolitik indskrænkede sig til en paragraf i fattigdomsforordningen fra 1708 om, at degnen skulle undervise de børn, hvis forældre ikke havde råd til at lade dem undervise, men i 1720 tog Frederik 4. initiativ til at opføre de såkaldte rytterskoler på kronens godser, der tilsammen dækkede en sjettedel af landets areal. 240 nye skoler blev bygget med skolestue og lærerbolig, og der blev skabt grundlag for ansættelse af lærere. Uddannelsesniveaet i befolkningen generelt forblev dog meget ujævnt indtil folkeskolelovene i 1806 og 1814, hvor der blev indført skolepligt indtil konfirmationen.

På Københavns universitet var indførelsen af den juridiske embedseksamen i 1736 med til at styrke centraladministrationen og gøre den mere professionel.

Den europæiske oplysningstid nåede Danmark midt i 1700-tallet, understøttet af det økonomiske opsving og et mere og mere selvbevidst borgerskab, der diskuterede oplysningstidens fornuftsideal og tidens sociale og økonomiske spørgsmål. Der oprettedes "borgerdydskoler", der skulle give nyttig indsigt til borgerskabets børn, og der var kunder til teateret, bøger og aviser. Berlingske Tiden blev trykt første gang i 1749.

Naturvidenskabernes gennembrud medførte bl.a., at der blev oprettet et Videnskabernes Selskab, og i 1761 udsendte Frederik 5. en videnskabelig ekspedition til Egypten for at kaste glans over landet. 6 år senere nåede den eneste overlevende deltager, Carsten Niebuhr, tilbage til København efter foruden Egypten at have besøgt Bombay, Bagdad, Jerusalem og Konstantinopel. Hans aftegninger fra Persepolis gjorde det senere muligt at tyde kileskriften.

I denne periode begyndte "det danske"

Carsten Niebuhr, der var uddannet landmåler fra Hannover, var den eneste overlevende fra den ekspedition, som Frederik 5. sendte til Østen. Her er han afbildet i den arabiske dragt, han modtog af imamen af Sana. Læg mærke til de dramatiske begivenheder i billedets baggrund.

at blive interessant, selv om mange førende "danskere" som Reventlow og Bernstorff havde en tyskkulturel baggrund, og tysk sprog spillede en fremtrædende rolle i riget. Tysk forblev f.eks. hærens kommandosprog op til 1770'erne.

Klassiske værker blev oversat til dansk og Holberg rensede sine bøger for fremmedord, når de blev genudgivet. I løbet af 1770'erne blev dansk indført som administrationssprog, og som selvstændigt fag i latinskolerne.

Enevælden arbejdede aktivt på at dirigere den nyfundne nationalfølelse i en retning, der kunne sikre loyaliteten overfor kongens person. Loven om Indfødsretten fra 1776 var et vigtigt skridt, fordi den gav eneret til statens embeder til personer født i fædrelandet, forstået som samtlige kongedømmets indbyggere og de, som kongen valgte at naturalisere, d. v. s. tildelte statsborgerskab.

Portræt af lægen Johan Friedrich Struensee, malet i 1771 af C.A. Lorentzen.

Christian 7. og Struensee

Efter de to politisk aktive konger Frederik 4. og Christian 6. kom Danmark til at opleve en periode uden reelt regerende konger. Frederik 5. (1746-1766) var fordrukken og uden politiske ambitioner, og da han døde, blev den 16-årige Christian 7. (1766-1808) konge. Han var psykisk syg og brugte en stor del af sin tid på ture i det københavnske nateliv sammen med den prostituerede Støvlet-Cathrine.

Kongeloven tog ikke højde for, at en konge kunne være mentalt syg. Det udløste en række magtkampe i kredsen om kongen og stadige forsøg på at få styret til at fungere trods kongens person.

Johann Friedrich Struensee kom med Christian 7. hjem fra en udlandsrejse som kongens nye læge og fik i løbet af kort tid magt over den psykisk syge konge, ikke mindst fordi han var dronningens elsker. Struensee, der var optaget af oplysningstidens tanker, styrede i praksis landet i 2 år, som han brugte til en hastig indførelse af fremskridtsvenlige reformer, blandt andet

trykkefrihed i 1770. Reformerne skete imidlertid uden regeringskancelliernes og den øvrige magtelites medvirken, og i januar 1772 blev Struensee offer for et kup. Han blev arresteret, dømt, halshugget og kroppen delt i fire dele til skræk og advarsel. Dronningen, der havde fået en datter med Struensee, blev landsforvist.

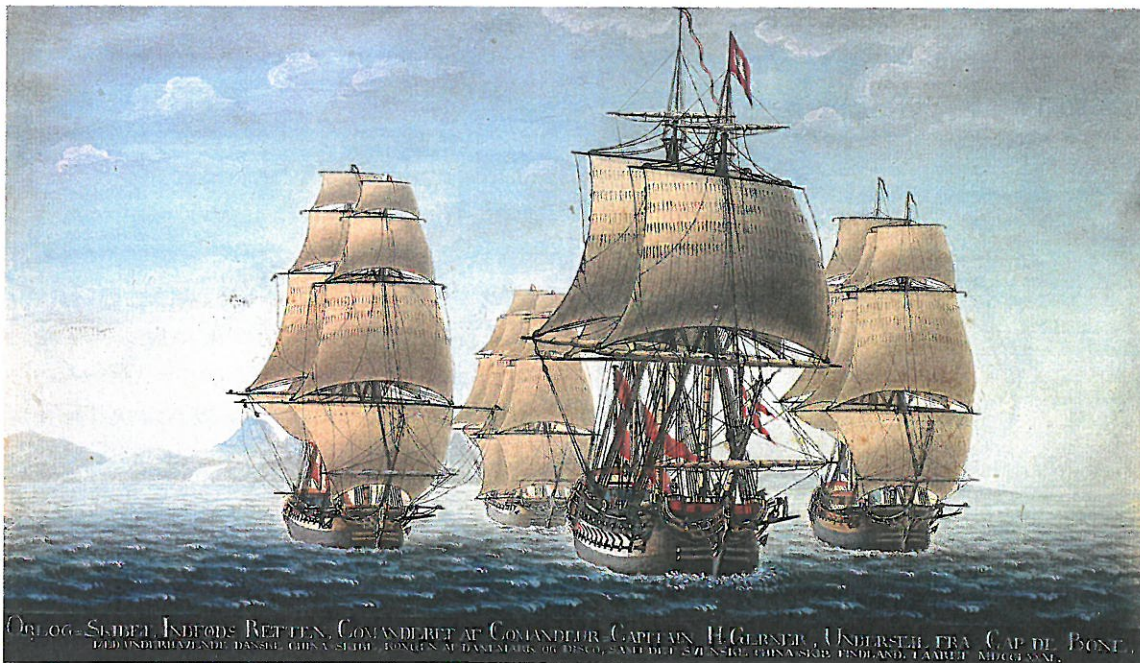
De nye herskere førte en dansksindet og godsejervendig politik, der skulle sikre opbakning bag regeringen. 12 år senere, i 1784, gennemførte den 16-årige kronprins Frederik (den senere Frederik 6.) selv et kup og tog magten i sin fars navn. Han fik indført, at alle beslutninger herefter også skulle bære hans underskrift for at være gyldige.

Helstaten skrumper ind

I den florissante periode var A.P. Bernstorff udenrigsminister og garant for en defensiv dansk neutralitetspolitik, men efter hans død i 1797 slog kronprinsen ind på en mere aggressiv linje, der bragte Danmark på kollisionskurs med England.

England ville ikke finde sig i, at Danmark gik ind i et såkaldt væbnet neutralitetsforbund med Rusland, Sverige og Preussen, og det førte til, at en engelsk flåde med admiral Nelson som næstkommanderende angreb København i 1801. Det var en forholdsvis let opgave at besejre det danske forsvar, der bestod af såkaldte blokskibe, der var forankrede i en ring omkring indsejlingen til København. Nederlaget i Slaget på Reden betød, at Danmark blev tvunget til at opgive sin politik.

Snart efter befandt Danmark sig igen i en uholdbar situation. Den franske kejser Napoleon havde sejret til lands over det meste af Europa, men til søs var England stærkest. Napoleon indførte derfor fastlandsspærringen: et forbud mod at engelske skibe anløb havne i de lande, der var kontrolleret af eller allieret med Frankrig. England svarede igen ved at forbyde skibsfarten at anløbe

ØRLOG-SKIBET INDFØDS RETTEN, COMANDERET AF COMANDER-CAPTEIN H. GERNER, UNDERSEJL FRA CAP DE BONNE ESPERANCE TIL DEN DANSKE ØSTINDIENSK FLEET, TILHØRENDE KONGEN AF DANMARK OG DISCO, SÅVELS DET SVENSKT ØSTINDIENSKT FLEET, LAFRET MED GÅNNE.

Skibe i konvoj 1781 under Den amerikanske Frihedskrig, hvor England var presset: De danske Kinafarere "Kongen af Danmark" og "Disco" og det svenske "Finland" ledsaget af linieskibet "Indfødsretten". Et linieskib var den tids største krigsskib. Gouache af T.E. Lønning 1781.

Kvarteret omkring domkirken og universitetet blev hårdest ramt af englændernes bombardement af København i 1807. Til højre står Ulfeldts skamstøtte med indskriften "skam og skændsel". Maleri af J. P. Møller 1807.

franskkontrollerede havne. Det gjorde det næsten umuligt for Danmark at fortsætte sin indbringende handel til søs.

England frygtede, at Danmark kunne blive tvunget til at stille sin flåde til rådighed for Frankrig, og i august 1807 gik en engelsk invasionsstyrke på 26.000 mand derfor i land nord for København og udsatte byen for historiens første terrorbombardement med helt nyudviklede brandraketter. Efter fire dages bombardement måtte byen overgive sig, og halvanden måned senere kunne englænderne sejle væk med størstedelen af den danske flåde: 15 linieskibe, 15 fregatter samt en række andre fartøjer.

Konsekvensen af nederlaget var, at Danmark ikke længere kunne forsvare sig til søs og heller ikke sikre forbindelsen til Norge. Danmark gik i alliance med Frankrig og måtte efter Napoleons nederlag i 1814 afstå Nor-

ge til Sverige. Store udgifter til militæret og manglende handelsindtægter førte samtidig til statsbankerotten i 1813.

Danmark og verden omkring 1814

I begyndelsen af 1800-tallet var det danske landbosamfund i gang med en fuldstændig forandring fra fællesskab til individualisme, og det påvirkede både det danske landskab og bøndernes forståelse af sig selv og verden. Den florissante periode havde gjort Danmark internationalt orienteret, og centraladministrationen var udbygget og professionaliseret. Religionen trådte i baggrunden med oplysningstidens indtog. Samfundsforhold blev debatteret offentligt, og borgerskabet begyndte at markere sig som den nye stærke klasse. Nationalismen begyndte også at spille en politisk rolle. Norge gik tabt. Verden rykkede tættere på Danmark.

OVERBLIK

- Handel og søfart står stærkt i den florissante periode
- Danmark deltager aktivt i den internationale trekantshandel
- Borgerskabets indflydelse øges
- Oplysningstidens tanker slår igennem i Danmark og påvirker også enevælden
- Nationalistiske tanker begynder at vinde frem
- Landbruget omformes før og under De store Landboreformer
- Krigene mod England i 1801 og 1807 markerer afslutningen på en gylden periode for dansk handel og søfart
- Norge går tabt til Sverige

TIDSLINJE

- ↓ 1733 Stavnsbåndet indføres
- ↓ 1755 Begyndelsen på den florissante handel
- ↓ 1769 Første danske folketælling
- ↓ 1770 Struensee til magten. Trykkefriheden indføres
- ↓ 1772 Struensee afsættes
- ↓ 1776 Indfødsretten indføres
- ↓ 1784 Kronprins Frederik tager magten
- ↓ 1786 Den Store Landbokommission
- ↓ 1788 Stavnsbåndet ophæves
- ↓ 1799 Trykkefriheden indskrænkes
- ↓ 1801 Slaget på Reden
- ↓ 1807 Københavns bombardement. Flåden mistes til englænderne
- ↓ 1813 Statsbankerot
- ↓ 1814 Danmark må afstå Norge til Sverige

7. Danmark fra helstat til nationalstat ca. 1814-1870

Med tabet af Norge var Danmark reduceret til at være et lille land i Europa, og befolkningstallet var reduceret fra ca. 2½ mio. til ca. 1½ mio.

Danmark blev i perioden, ligesom resten af Europa, stærkt påvirket af liberalisme og nationalisme. Det danske og nordiske kom i høj kurs, og forholdet til helstatens tysktalende undersåtter blev anspændt. Samtidig var dansk kultur på vej ind i en "guldalder". Revolutionerne i Frankrig i 1830 og 1848 fik også en betydelig indflydelse i Danmark.

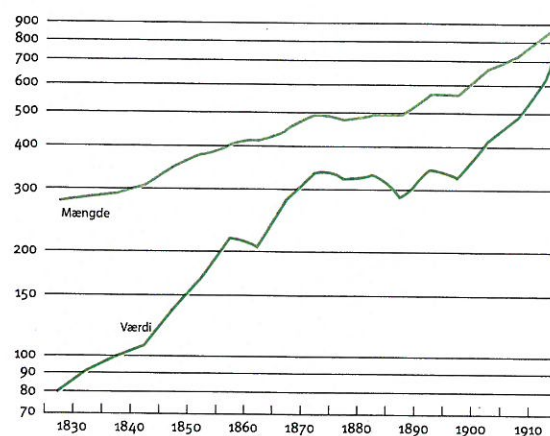
Fra bankerot til begyndende industrialisering

Staten var gået bankerot i 1813. Den kunne ikke betale sine lån tilbage og lod seddelpressen køre med den konsekvens, at pengene mistede en stor del af deres værdi. Det var først med oprettelsen af en uafhængig nationalbank i 1818, at pengevesenet kom helt i orden.

Landbrugslandet Danmark havde mistet den direkte adgang til det norske marked, og umiddelbart efter lagde en række lande beskyttelsestold på udenlandsk korn. Den store danske eksport til Norge blev reduceret med en tredjedel, og kornpriserne faldt til ca. 30 % af hvad de var før 1818-1825.

Udviklingen vendte fra 1830'erne, og perioden fra 1840 til 1870 kaldes også for "kornsalgsperioden". Eksporten til England tredobledes, og landet blev den vigtigste aftager af danske landbrugsvarer. Gårdmændene blev mere velhavende, gårdene fik større besætninger og fremgangen trak en industriel produktion med sig – for eksempel teglværker, oliemøller og væverier.

Mængde- og værdimæssig udvikling i landbrugsproduktionen 1830-1914

Enkeltlogaritmisk koordinatsystem.

Kilde: Ebbe Küble, *Danmarks historie – i et globalt perspektiv*, s. 135.

Romantik og guldalder

I kulturlivet kom romantikken til Danmark omkring år 1800 og spillede en rolle langt ind i 1800-tallet. Romantikken var en sammensat

Danske kunstnere i Osteriet La Gensola i Rom 1837. Maleri af David Blunck. Enevælden gav unge danske kunstnere stipendier til ophold i Rom. Ofte samledes de på et af Roms osterier, her i selskab med billedbuggeren Bertel Thorvaldsen, der sidder til yderst til højre.

Broen over Tryggevælde Å med udsigt til Køge er et hovedværk i det romantiske landskabsmaleri i Danmark. Åen, landskabet og vejret er alle sat i scene på dramatisk vis. Maleri af J. C. Dahl fra 1815

åndsretning, der gjorde op med oplysningstidens dyrkelse af erfaring og fornuft, og i stedet satte man følelser, individet og inspirationen i højsædet. Den åndelige virkelighed var den virkelige virkelighed. Romantikken ønskede at frisætte individet og dyrke geniet, og den kunne være både dramatisk og idylliserende. I Danmark dyrkede man Folket, Historien og det Nordiske.

Eftertiden har kaldt perioden 1800-1850 for "dansk guldalder". Det var en tid, hvor en lang række fremtrædende kunstnere og videnskabsmænd på forskellige områder gjorde sig gældende. Oehlenschläger, der skrev "Guldhornene" (se s. 16) og "Der er et yndigt land", var stærkt påvirket af romantikken. Sprogvidenskabsmanden Rasmus Rask grundlagde den moderne sammenlignende sprogvidenskab. Udover de to kan nævnes H.C. Andersen, fysikeren H.C. Ørsted, ma-

leren C. W. Eckersberg, billedhuggeren Bertel Thorvaldsen, musikeren C.E.F. Weyse og balletmesteren Bournonville. En anden dansker, Søren Kierkegaard, står i dag som en central tænkner i filosofiens historie. Uden for tidens hovedstrømning finder man forfatteren Steen Steensen Blicher, der med lavmælt og dystert realisme indførte jyske miljøer i dansk litteratur.

Stænderforsamlinger og bondebevægelse

Politisk var perioden præget af de demokratiske tanker, men også af modsætningen mellem dansk og tysk. Ved Wienerkongressen i 1815 var Holsten på grund af medlemskabet af Det Tyske Forbund blevet lovet en stænderforsamling. Efter Julirevolutionen i Paris i 1830 og dønningerne, som det udløste over hele Europa, kunne den danske regering ikke længere ignorere kravet.

Der blev oprettet fire stænderforsamlinger, for henholdsvis Jylland, Øerne, Slesvig og Holsten. Stænderforsamlingerne var rådgivende, og stemmeretten blev begrænset til ca. 3 % af befolkningen. De fik forelagt love og bestemmelser, og der blev skabt et forum for politisk debat. På den måde var stænderforsamlingerne et vigtigt skridt hen imod demokrati. Det var også her, at man diskuterede bøndernes vilkår og spørgsmålet om danskheden i Slesvig.

På det lokale plan blev der i 1841 indført valg til de såkaldte sogneforstanderskaber, en slags byråd. Der opstod sammenslutninger af sogneforstanderskaber, der mødtes, diskuterede vigtige emner og også indsendte ansøgninger og forslag til stænderforsamlingerne. Valgret til sogneforstanderskaberne havde gårdmænd, men ikke husmænd, fordi kravet til valgret netop var besiddelse af de 1 td. hartkorn land, der markerede grænsen mellem husmænd og gårdmænd.

Da stænderforsamlingerne mødtes i 1844, var et af de vigtigste emner bøndernes stilling med bl.a. krav om almindelig værnepligt og lige beskatning. Da regeringen blev bekymret for, hvad bønderne kunne finde på at gøre, udsendte den i 1845 det såkaldte bondecirkulære. Det forbød møder om bondestandens retsforhold uden politiets tilladelse og at mænd uden for sognet deltog i sådanne møder. Bondecirkulæret blev tilbagekaldt året efter, men det var med til at skubbe bønderne i armene på de nationalliberale.

De nationalliberale

I byerne havde borgerskabet og de veluddannede taget de europæiske liberale ideer til sig, og der var ønsker om både politiske og økonomiske forandringer i samfundet. I 1830'erne begyndte de liberale for alvor at markere sig som modstandere af enevælden og adelens særrettigheder. De liberale gik ind for en fri forfatning, økonomisk liberalisme,

ytringsfrihed og for bøndernes fortsatte frisættelse fra godsejerne.

Nationalismen dukkede op i hele Europa på dette tidspunkt. Idealet var en nation båret af et folk med fælles historie, kultur og sprog, i stedet for en stat styret af en fyrste, hvor sprog var underordnet. Den danske nationalisme hang sammen med en ny skandinavisme, hvor man hyldede det historiske fællesskab med nordmænd og svenskerne, der blev set som en modvægt mod den tyske indflydelse sydfra.

For de liberale havde enevælden svigtet ved ikke at skabe borgere i staten, men også ved at svigte folket, i betydningen et dansk folk, der var bevidst om sine nordiske aner. Enevælden var unational ved også at være tysk. De danske liberale var altså nationalliberale.

Dansk og tysk i hertugdømmerne

Der blev talt to sprog i den danske konges rige. I Holsten samt i Lauenburg, der var kommet til som kompensation for tabet af Norge, talte man kun tysk. I Slesvig var det mere kompliceret. På landet talte man dansk i Nordslesvig (Sønderjylland) og tysk i Sydslesvig. I byerne var tysk fremherskende. I Nordslesvig talte man dansk i kirken og skolen, men tysk var det officielle administrationsprog overalt i hertugdømmerne indtil 1840.

Før starten af 1800-tallet havde det ikke været noget problem, at nogle af den danske konges undersåtter talte tysk. Under Slaget på Reden havde de tyske studenter i Kiel erklæret at, "auch wir sind brave Dänen". Så sent som i 1839 opfattede et stort flertal af befolkningen særlig på landet sig først og fremmest som kongens undersåtter snarere end som danskere og tyskere. Da liberalismen holdt sit indtog, blev enevælden kritiseret af både de liberale tysktalende slesvig-holstenerne og de liberale i Danmark.

Med nationalismens sejrsgang opstod der

et modsætningsforhold mellem de dansk- og tysksindede. De tysksindede ville have, at både Slesvig og Holsten skulle løsrives, mens de dansksindede ønskede, at Slesvig skulle høre til Danmark. I Danmark frygtede man den tyske indflydelse, og hos de tysksindede i hertugdømmerne var der frygt for en aktiv fordanskningspolitik. På den måde kom danskere og tyskere efterhånden til at stå stejlt overfor hinanden.

På vej mod krig

I 1842 holdt den nationalliberale leder Orla Lehmann en tale, hvor han proklamerede et "Danmark til Ejderen", der var grænsen mellem Slesvig og Holsten, og samtidig kaldte han den tysk-nationale bevægelse for aggressiv: "Og skulle det gøres fornødent, da vil vi med sværdet skrive på deres ryg det blodige bevis for den sandhed: Danmark vil ikke". Senere samme år insisterede købmanden Peter Hiort Lorenzen på at tale dansk i stænderforsamlingen i Slesvig, hvor sproget ellers var tysk. Da han blev nægtet at tale dansk, skabte

Vittighedstegning fra det tyske vittighedsblad *Fliegende Blätter* 1847, efter at kongen havde besluttet, at dansk skulle være undervisningssprog på Haderslev Latinskole. Læreren er en dansk vildmand og eleverne kendte slesvig-holstenske politikere.

det efterdønninger i Danmark. Det var en veltilrettelagt provokation, som de national-liberale i Danmark var begejstrede over.

Det blev stadig sværere for regeringen at finde en balance mellem de nationalt sindede på begge sider. Stænderforsamlingen i Viborg vedtog med overvældende flertal en opfordring til kongen om at beskytte den danske nationalitet, sproget dansk og den danske stats enhed til Ejderen. De tysksindede ville til gengæld ikke acceptere, at Slesvig blev en del af Danmark, og de holdt fast ved, at den danske konge mange hundrede år tidligere havde lovet at holde Slesvig og Holsten samlet: "up ewig ungedeelt" (for evigt udeelt). Problemet var, at der boede både dansk- og tysktalende i Slesvig, og hvor skulle Slesvig så høre til?

Enevælden afskaffes

Det var svært for de nationalliberale at komme uden om bønderne, når de søgte at få støtte til deres politik uden for de borgerlige og akademiske kredse i byerne. I 1840'erne søgte de nationalliberale en alliance med bønderne, og i 1846 blev Bondevennernes Selskab grundlagt med et 6-punkts program, der lagde vægt på lige dele liberalisme og bondefrigørelse. Dermed var der smedet en vigtig alliance mellem flertallet af bønder i Danmark og en stor del af borgerskabet i byerne. Samme år rejste Orla Lehmann kravet om en fri forfatning for Danmark og Slesvig.

I regeringen var man begyndt at overveje en friere styreform for at sikre monarkiet, men udviklingen blev overhalet af Februarrevolution 1848 i Paris, der over hele Europa udløste en række liberale og nationale krav. Det medførte en radikalisering af den slesvig-holstenske bevægelse, der nu så sig selv som en del af en bevægelse for tysk enhed og en liberal forfatning.

Den 18. marts mødtes slesvig-holstensis- mens repræsentanter i Rendsburg på grænsen mellem Slesvig og Holsten og blev enige om

tre krav: 1) en forfatning for Slesvig-Holsten, 2) Slesvigs optagelse i Det Tyske Forbund og 3) eget militær.

Begivenhederne fik Københavns Borgerrepræsentation til 20. marts at vedtage en appel til kongen om en fri forfatning. Den endte med de truende ord: "Vi anråber Deres Majestæt om ikke at drive nationen til fortvivlelsens selvhjælp!". Dagen efter gik borgerrepræsentationen og en stor folkemængde til kongen med kravet. Her meddelte Frederik 7., at ønsket ville blive indfriet.

Enevælden var i praksis afskaffet og demokratiet indført uden et sværdslag, og i de følgende dage kom et nyt ministerium med kraftigt nationalliberal aftryk på plads. Den nye regering svarede slesvig-holstenerne, at det var hensigten at knytte Slesvig til Danmark med en fælles forfatning.

Junigrundloven 1849

Der blev indkaldt en grundlovgivende forsamling på meget liberale vilkår. Valgret fik mænd, der var fyldt 30 år, havde egen husstand og ikke var under fattigforsorgen. Der skulle vælges 193 medlemmer i Danmark og Slesvig, hvoraf de 48 var kongevalgte.

Til de nationalliberales forundring stemte bønderne i mange tilfælde hellere på deres egne. I Præstø tabte professor H.N. Clausen til Hans Hansen, en fattig væver, der havde været mistænkt for tyveri. H.N. Clausen skrev i sine erindringer: "Selve valgbehandlingen har efterladt det indtryk, som tiden ikke har udslettet. Et alvorsfuldt billede oprullede for mig af faren ved så udstrakt en valgret, hvor det blotte stemmetal ... er afgørende". De nationalliberale så det som en advarsel om de uheldige konsekvenser af den

Den Grundlovgivende Rigsforsamling i 1848. Forrest til højre ses den nationalliberale Orla Lehmann. Han kigger på D.G. Monrad, der lavede det første udkast til grundloven og var konseilspræsident under krigen i 1864. Til højre for Lehmanns skulder ses i baggrunden Grundtvig. I præstekjole til venstre står teologiprofessor H.N. Clausen. Nr. 2 til venstre for herren med ordensbåndet er den fremtrædende bondeven J. A. Hansen. Ved stoleryggen står C. C. Hall. Personerne var ikke anbragt efter indflydelse, men efter deres forhold til Lehmann, hvis svigerfamilie betalte billedet. Maleri 1860-64 af Constantin Hansen.

Uddrag af Grundloven 1849

Danmarks første Grundlov fra 1849 indeholdt i alt 100 paragraffer, der bl.a. indeholdt bestemmelser om styreformen, kirkens stilling og de borgerlige frihedsrettigheder.

- ...
§ 2. Den lovgivende Magt er hos Kongen og Rigsdagen i Forening. Den udøvende Magt er hos Kongen. Den dømmende Magt er hos Domstolene.
...
§ 3. Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten.
...
§ 81. Borgerne have Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbeviisning ...
...
§ 85. Enhver, der anholdes, skal inden 24 Timer stilles for en Dommer ...
...
§ 86. Boligen er ukrænkelig.
...
§ 87. Eiendomsretten er ukrænkelig.
...
§ 92. Borgerne have Ret til uden foregaaende Tilladelse at indgaa Foreninger i ethvert lovligt Øiemed.
§ 93. Borgerne have Ret til at samles ubevæbnede.

almindelige valgret.

5. juni 1849 underskrev Frederik 7. Grundloven. Adels privilegier bortfaldt. Den almindelige værnepligt var blevet gennemført, inden Grundloven blev vedtaget. Den lovgivende forsamling, Rigsdagen, kom til at bestå af to kamre, Folketinget og Landstinget. Adgangen til at stemme var for den tid meget liberal, og 14 % af befolkningen fik stemmeret. Grundloven var et gennembrud for den politiske liberalisme.

Treårskrigen 1848-1850

Da slesvig-holstenernes krav blev afvist i København, oprettede de i Kiel en provisorisk

Slesvig-Holstens våbenskjold blev til efter det danske nederlag i 1864. Holsten symboliseres af nældebladet til højre. De to løver symboliserer Slesvig og er taget fra den tidligere danske lensherre, men er vendt om så de kigger mod nældebladet.

regering for Slesvig-Holsten. Snart var de fleste garnisoner og fæstninger i Slesvig-Holsten på oprørernes hænder. I København var stemningen til gengæld glødende nationalistisk. Danske tropper rykkede ind i Slesvig, men da Det Tyske Forbund og Preussen sendte tropper til hertugdømmerne, måtte danskerne trække sig tilbage til Als og Fyn.

Flere gange blev der fra internationalt hold foreslået en deling af Slesvig, men folkestemningen, som de nationalliberale selv havde været med til at oppiske, gjorde det ikke muligt at afvige fra ideen om Danmark til Ejderen.

Den 5.-6. juli 1849 foretog den ellers trængte danske hær et udfald fra Fredericia og sejrede over de slesvig-holstenske tropper. Efter forhandlinger i London i 1850 vedtog stormagterne, at det samlede danske monarkis fortsatte beståen var vigtig. Slesvig-holstenerne stod nu isoleret. Danmark sejrede i Slaget ved Isted 25. juli 1850, men med tabstal på næsten det dobbelte af modstanderne. Efter pres fra stormagterne opgav slesvig-holstenerne deres kamp for et demokratisk og selvstændigt Slesvig-Holsten. Helstaten bestod, men kun fordi stormagterne var imod en deling af monarkiet.

I september 1849 jublede københavnernes over de hjemvendte sejrige soldater fra treårskrigen. Læg mærke til det norske og det svenske flag i baggrunden. Maleri af Otto Bache 1894.

Freden løste ikke problemet med hertugdømmernes tilknytning til Danmark, og samtidig bredte der sig i selve Danmark en farlig fornemmelse af, at "det danske folk" havde slået tyskerne. Nyt var det, at Sverige-Norge havde optrådt som venligsindet nabo i konflikten.

Krigen i 1864

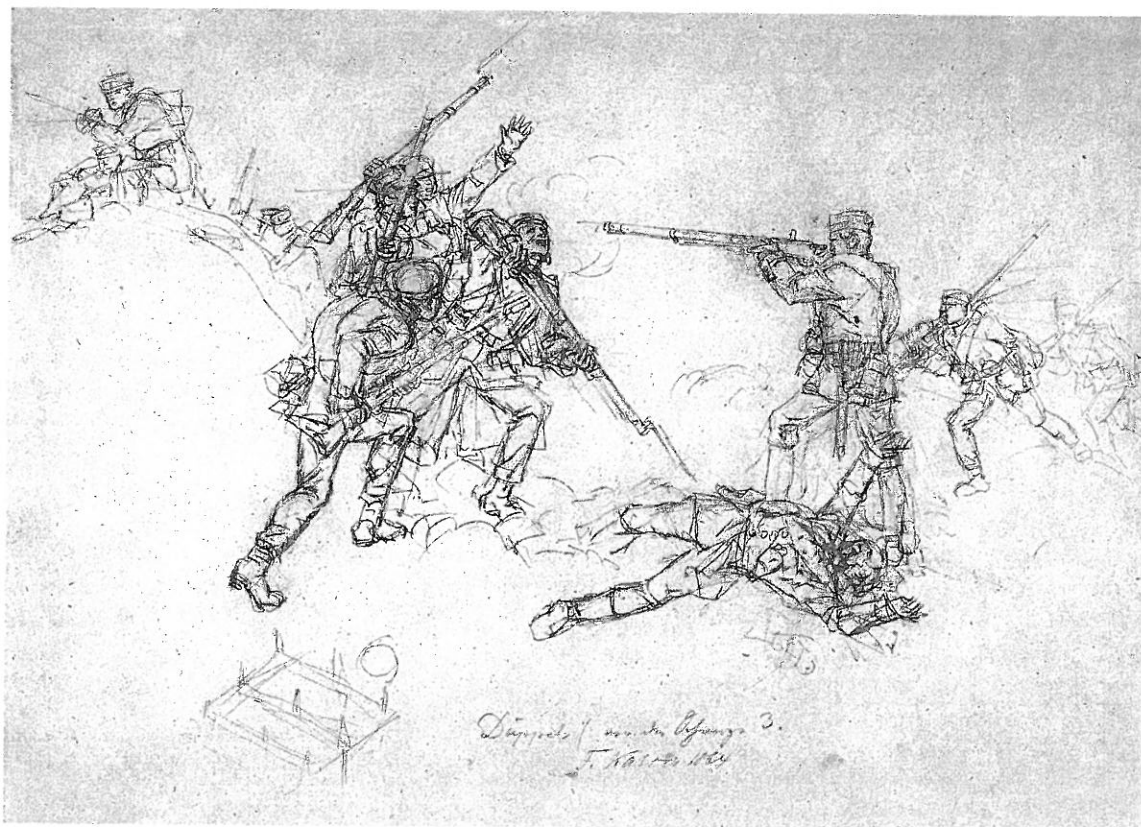
Resultatet af Treårskrigen 1848-50 var, at Danmark fortsat skulle være en helstat bestående af Danmark, Slesvig og Holsten, men det viste sig svært at få helstaten til at fungere. Det betød, at Ejderpolitikken igen dukkede op, selv om den var i klar strid med stormagtsaftalerne fra Treårskrigen.

I marts 1863 afgav den danske regeringsleder C. C. Hall en erklæring om Danmark til Ejderen. Det skete på baggrund af en stærk folkestemning i Danmark og en tro på støtte fra Sverige-Norge. Der blev udarbejdet en ny

grundlov for Danmark og Slesvig, som den nye konge Christian 9., skrev under på under protest pga. presset fra folkestemningen og regeringen.

Stormagterne forsøgte efterfølgende at få Danmark til at trække forfatningen tilbage, og Sverige-Norge meddelte, at man ikke skulle forvente nogen hjælp. Danmark stod i realiteten fuldstændig isoleret. I januar gav Preussen og Østrig Danmark et 48 timers ultimatum til at ophæve forfatningen, men det var for kort tid og for sent.

Ved krigens start stod de danske tropper ved Dannevirke i Slesvig, men da deres stilling kunne omgås, blev de trukket tilbage til Dybbøl ved Sønderborg. Det var militært en logisk beslutning, men udløste et ramaskrig i befolkningen. Midt i marts begyndte de preussiske styrker at bombardere stillingen ved Dybbøl. Hærledelsen bad forgæves regeringen om at måtte trække hæren over til Als,

Et studie af nærkamp i 3. skanse ved Dybbøl af den tyske maler F. Kaiser

hvor flåden kunne beskytte den. Efter et 16 dages langt bombardement med 68.000 granater angreb preusserne Dybbøl-stillingen. "Slagtebænk Dybbøl" kaldte de danske soldater området, hvor de danske styrker led nederlag til den langt større og bedre udrustede preussiske hær.

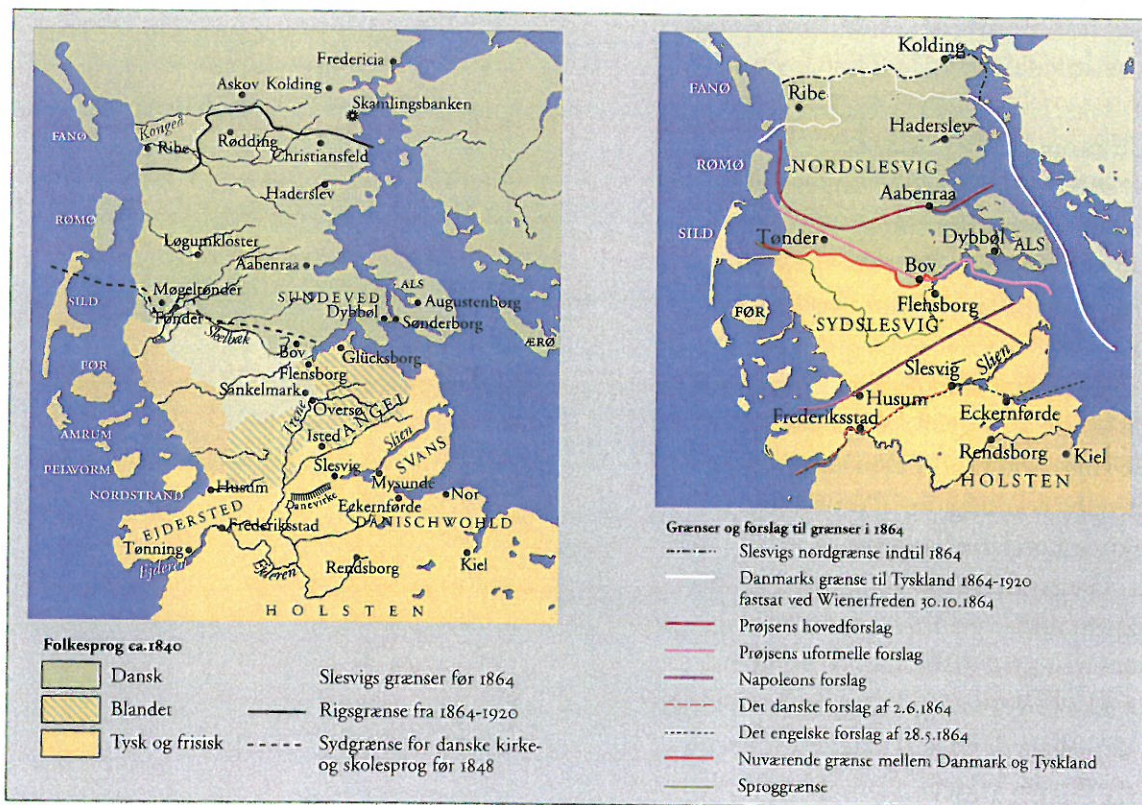
Slaget blev fulgt af en fredskonference i London, hvor den danske regering til sidst afviste et mæglingsforslag om deling af Slesvig. Krigen blev genoptaget, og danskerne led et fuldstændigt nederlag. Det var enden for helstaten, og hele Slesvig gik tabt. Danmarks nye grænse mod syd kom til at ligge ved Kongeåen.

Danmark blev reduceret fra 58.000 til 39.000 km² og mistede 800.000 indbyggere. Det var dog et lyspunkt, at Frankrig efter den preussisk-østrigske krig i 1866 fik indføjet i fredstraktaten, at danskerne i Nordslesvig engang skulle have chancen for at stemme om deres nationale tilhørsforhold.

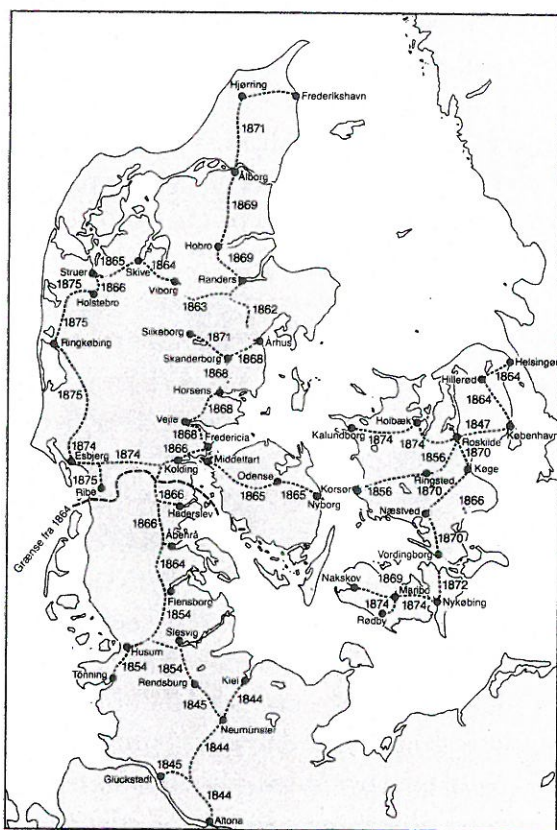
Danmark forandres

Med Grundloven af 1849 havde Danmark fået en meget liberal forfatning, og otte år senere blev det fulgt op af loven om næringsfrihed, der var et gennembrud for den økonomiske liberalisme. Den ophævede de faglige monopoler omkring lavene i byerne, så enhver uddannet svend kunne nedsætte sig som håndværker. Loven ophævede også købstædernes monopol på handel og håndværk. Samme år blev Øresundstolden afskaffet efter hårdt pres fra USA mod kompensation fra en række søfarende lande, der svarede til det dobbelte af statens årlige indtægter.

Den første jernbane blev anlagt i hertugdømmerne imellem Altona og Kiel i 1844. Tre år senere åbnede jernbanen mellem København og Roskilde, og herefter bredte nettet af jernbaner sig til hele landet. Jernbanelinjen langs Jyllands østkyst åbnede i 1863. Den blev bevidst lagt så langt mod øst, for at flåden havde mulighed for at afskære den.

Kort over Slesvig-Holsten med sproggrænser før de slesvigske krige til venstre og forslagene til deling af Slesvig til højre. Forfatteren Herman Bang skrev i romanen *Stuk* (1887) om krigen i 1864, hvor Danmark mistede hertugdømmerne, at den "amputerede os for land ved hofterne".

Jernbanenettet i Danmark og hertugdømmerne i 1875, med årstal for anlæggelsen af de enkelte dele. Jernbanerne forkortede rejsetiden meget. Inden kunne man med postvogn rejse med en gennemsnitsfart på 10 km/t. Rejsen Århus-København ville tage 2½ døgn.

Kilde: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 11, s. 51.

Jernbanen var dog ikke for hvem som helst. En togbillet Hobro-Århus kostede 4-5 dagslønninger for en landarbejder så sent som i 1888.

Der blev oprettet mange nye dampskibsru-ter, der forbandt landsdelene, og for at gavne eksporten til England etablerede man i 1868 efter tabet af Sønderjylland en havn, hvor Esbjerg – "porten mod vest" – voksede frem.

Det forbedrede vejnet og jernbanen skabte en transportrevolution, der sammen med po-sten og telegrafene fra 1850'erne fik Danmark til at hænge bedre sammen end nogensinde

før. Transportnettet understøttede også den industrielle vækst, der så småt var i gang.

Uddannelse og højskoler

I 1814 blev der indført undervisningspligt for alle børn fra de var syv til konfirmationsalderen. I byerne kom der skolegang hver dag, men på landet kun hver anden. Fra 1830 blev skolevæsenet udbygget, så der højst måtte være 2 km til skole. Det førte trods mangel på lærere hurtigt til, at analfabetismen blandt de yngre forsvandt. Den almindelige skole gav dog ikke adgang til universitetet. Det gjorde kun latinskolerne.

I begyndelsen af 1800-tallet var de vigtigste studier på universitetet teologi og jura sammen med medicin. Naturvidenskab fyldte ikke noget særligt. Det var H.C. Ørsted, der opdagede elektromagnetismen, med til at lave om på. Han blev professor i fysik i 1817 og den første direktør for Polyteknisk Lærestanstalt i 1829. Universitetets praktiske betydning voksede også, og en universitetsuddannelse blev efterhånden normal for de fleste i centraladministrationen og regeringen.

En af periodens mest indflydelsesrige danskere var præsten og salmedigteren N.F.S. Grundtvig, hvis livsbekræftende udgave af kristendommen fik stor indflydelse på folkekirken. Grundtvig var også gennem sin tro på nødvendigheden af folkelig oplysning med til at skabe grundlaget for højskolebevægelsen, der var en helt ny og særlig dansk skoleform stærkt præget af tidens tanker om folkestyre og national bevidsthed.

Den første folkehøjskole åbnede i Rødning i 1844, og i de følgende år blev der oprettet højskoler over hele landet. For landboerne var det en helt ny oplevelse at komme væk fra familien og sognet og lære nyt om verden udenfor. Tilslutningen til skolerne vidnede om, at bønderne havde fået overskud til at deltage i andet og mere end kampen for det daglige brød.

Sundhed og udvikling i byerne

Københavns befolkning var ved periodens start af militære hensyn stadig lukket inde bag byens volde, som der ikke måtte bygges foran. Efter byens brand i 1795, Krigene mod England og tabet af Norge var byen stagneret. Fra omkring 1840 satte der dog et opsving ind med stigende folketal og øget produktion.

Byen havde en stor underklasse, der levede på eksistensminimum, en mindre mellemklasse og en lille overklasse. De boede tæt på hinanden, indtil det i løbet af 1850'erne blev tilladt at bygge uden for voldene. Visse kvarterer skulle man ikke vove sig ind i, og prostitution var udbredt. I 1848 var der over 1.300 prostituerede i København.

I 1850 havde byen 140.000 indbyggere, men der var hverken rindende vand eller kloakering.

Sundhedsvæsenet i Danmark blev udbygget i løbet af 1800-tallet, og koppevaccine var obligatorisk for børn fra 1810. Efter 1850 havde de fleste danske byer fået sygehuse. I 1830-31 døde 4-5.000 mennesker af koldfeber (malaria) på Sjælland og Lolland, og en koleraepidemi slog i 1853 4.700 mennesker ihjel i København. Epidemien blev startskuddet til den første primitive kloakering og til Lægeforeningens Boliger på Østerbro i København.

Mens København stod i stampe i begyndelsen af perioden, var der fremgang i købstæderne. Indenrigshandelen var hurtigt kommet i gang igen efter krigene. Købstædernes befolkningstal steg typisk med 50 % mellem 1801 og 1834, og der kom nye købstæder til som f.eks. Frederikshavn.

Købstæderne fik folkevalgte byråd fra 1837 med størst indflydelse til de mest velhavende borgere. Købstæderne nød godt af den øgede landbrugseksport og af landbrugets øgede forbrug. Åbne områder i byerne blev bygget til med nye huse i grundmur og tegl.

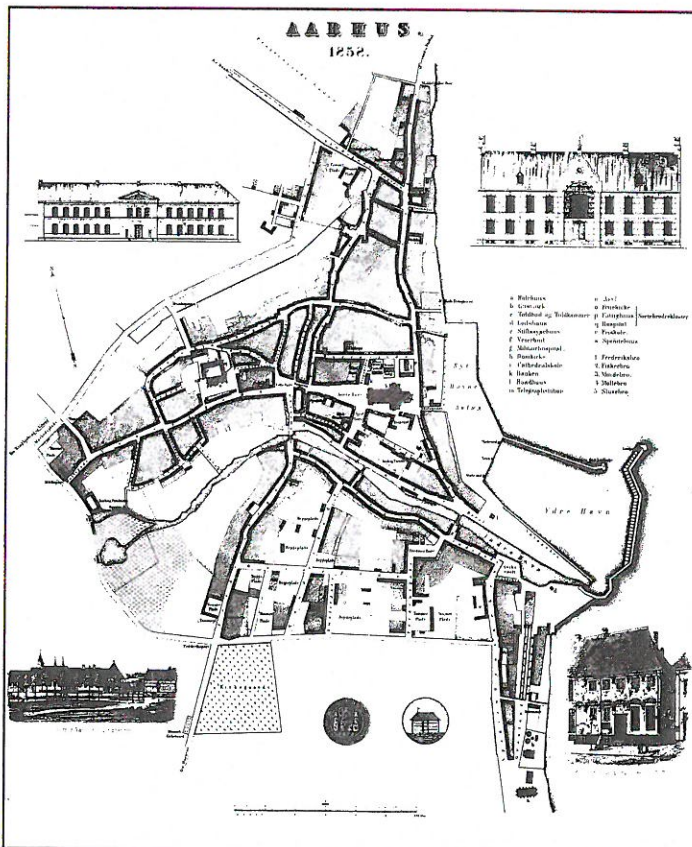

Grundlovsrevision i 1866

Tabet af Slesvig i 1864 betød at grundloven måtte revideres, og med stor behændighed lykkedes det højrefløjen at få vedtaget en grundlov i 1866, der i praksis sikrede et konservativt flertal i Landstinget. På den måde skabtes et problematisk system, hvor Folketinget og Landstinget kunne få modsatrettede flertal. De nationalliberales politik var slået fejl, og de smeltede gradvist sammen med højrefløjen i dansk politik.

Danmark på vej mod nye tider

De nationale strømninger fortsatte, der var stor tilslutning til skytte- og gymnastikforeninger, og antallet af højskoler voksede. Økonomisk havde nederlaget begrænset negative konsekvenser. Landbruget fortsatte sin vækst, og erhvervslivet nød godt af den manglende konkurrence fra Holsten. Landets økonomi var sund. Danmark stod på spring til at træde ind i den moderne tidsalder.

Overst: Peder Madsens Gang i København lå lige bag det nuværende Hotel d'Angleterre. Det var kendt som byens værste slumkvarter. Der "var om sommeren en stank af affald, mødding, brændevinsbrænderiernes mask, døde dyr, lort og urin". Kort efter fotografiet blev taget o. 1875 blev kvarteret saneret.

Nederst: Bykort over købstaden Århus fra Trap 1. udgave 1850. På det tidspunkt boede der næsten 8000 indbyggere i Århus. Som følge af den nye havn og jernbanen voksede byen til o. 50.000 indbyggere i 1900.

OVERBLIK

- Med tabet af Norge er helstaten kraftigt reduceret
- Romantikken præger perioden
- Dansk kultur og videnskab kommer ind i en "guldalder"
- Liberalismen og nationalismen vinder frem
- Der oprettes fire stænderforsamlinger for Danmark og hertugdømmerne
- De nationalliberale træder frem som politisk faktor
- Bønderne begynder at markere sig politisk
- Enevælden afskaffes med Grundloven i 1849, og Danmark bliver et konstitutionelt monarki
- Gennem to slesvigske krige søger Danmark forgæves at fastholde Slesvig
- Landbruget har gode vilkår i næsten hele perioden

TIDSLINJE

- ↓ 1814 Almueskoleloven
- ↓ 1818 Nationalbanken oprettes
- ↓ 1834 Valg til de fire stænderforsamlinger
- ↓ 1841 Valg til sogneforstanderskaber
- ↓ 1844 Rigets første jernbane mellem Kiel og Altona
- ↓ 1845 Bondecirkulæret
- ↓ 1846 Bondevennernes Selskab oprettes
- ↓ 1847 Første danske jernbane København-Roskilde
- ↓ 1848 Kongen erklærer sig som konstitutionel monark
- ↓ 1848-50 1. Slesvigske Krig, Treårskrigen
- ↓ 1849 Junigrundloven
- ↓ 1857 Næringsfrihedsloven. Øresundstolden forsvinder
- ↓ 1863 Novemberforfatningen for Danmark og Slesvig
- ↓ 1864 2. Slesvigske Krig og nederlaget ved Dybbøl
- ↓ 1866 Den reviderede grundlov

8. Danmark bliver moderne ca. 1870-1914

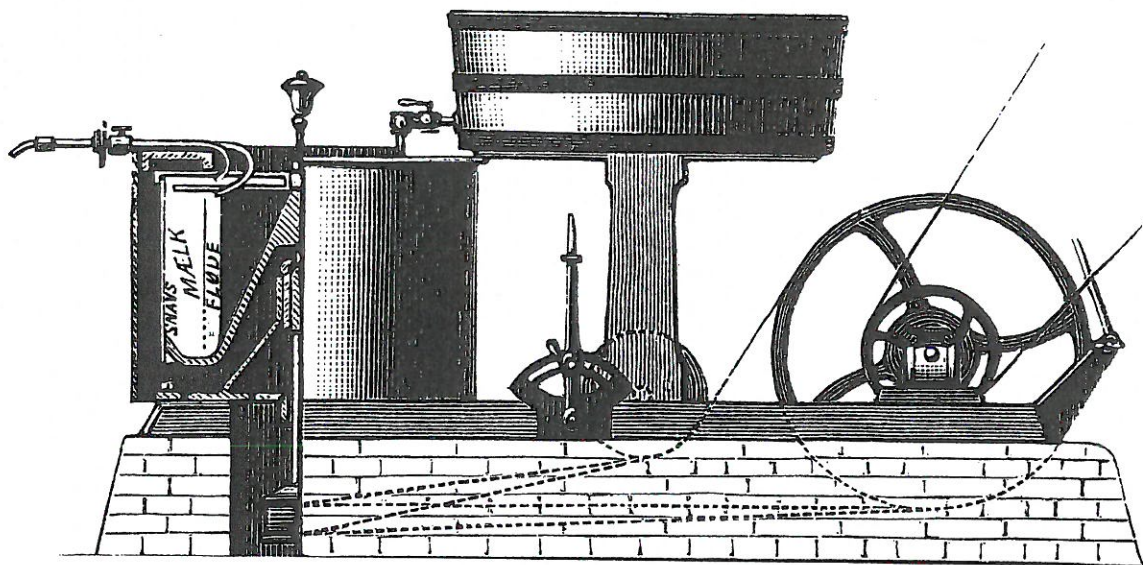
Danmark var blevet kraftigt reduceret i 1864. 40 % af det tidligere landområde og en stor del af industrien var gået tabt, og 150.000 dansksindede sønderjyder måtte leve under tysk herredømme syd for Kongeåen. Der var ikke mange muligheder for at ændre ved denne situation, da det stærke tyske kejserrige blev dannet i 1871.

Danmark var ikke længere en helstat med en stor tysk minoritet, men en nationalstat. Landbruget fortsatte sin positive udvikling, og industrien slog for alvor igennem i Danmark. Perioden blev præget af vandringen fra land til by og en voksende arbejderklasse. Samtidig blev det danske demokrati præget af hårde kampe mellem Venstre og Højre.

Landbrugets omlægning

I 1870'erne satte billigt amerikansk og russisk korn et stop for kornsalgperioden, og priserne på korn raslede ned. I Danmark imødegik landbruget krisen ved at omlægge produktionen fra korn til animalske produkter som bacon og smør, der var forarbejdet i fællesejede mejerier og slagterier. Særligt i det industrialiserede England var der et voksende marked for forarbejdede landbrugsvarer, og omlægningen blev en stor succes.

Ved at bønderne gik sammen i andelsforeninger om forarbejdningen af landbrugsvarerne, opnåede man større effektivitet og samtidig højere og mere ensartet kvalitet. Den teknologiske forudsætning for denne

Centrifuge fra Maglekilde ved Roskilde fra 1878. Ved at sætte en beholder til at dreje rundt blev mælken delt. Skummetmælken blev slynget ud mod kanten, mens fløden blev liggende i midten. Inden centrifugen havde man måttet vente på, at mælken selv skiltes. Centrifugen kunne drives af en hestegang, men det blev normalt at koble den til en dampmaskine, der også kunne drive smørkernen.

”Hvad udad tabes, må indad vindes”

Ordene, der blev formuleret af digteren H.P. Holst i forbindelse med en industriudstilling i København i 1872, blev en slags valgsprog for Hedeselskabet og dets grundlægger Enrico Dalgas (1828-1894). Hedeselskabet gjorde en stor indsats for opdyrkningen af den jyske hede. Det krævede et omfattende arbejde med vanding, tilførsel af mergel og plantning af læbælter.

I samtiden blev der også gennemført en række andre landvindingsprojekter. I 1870'erne blev landbrugsarealet udvidet med over 200.000 hektar ved udtørring af moser og tørlægning af store områder som Søborg Sø i Nordsjælland, Lammefjorden ved Holbæk, Kolindsund på Djursland og Rødby Fjord. Fra 1861 til 1891 steg den opdyrkede del af Danmarks areal fra 53 % til 66 %.

Hedeselskabets dynamiske leder, Enrico Dalgas, stående på heden. Maleri af August Jerndorff malet tre år efter Dalgas' død.

udvikling var indførelsen af centrifugen, der udskilte fløden fra mælken, så fløden kunne kærnes til smør. Restproduktet, skummetmælken, kunne bruges til opfodring af svin.

Det første andelsmejeri blev oprettet i Hjedding i Vestjylland i 1882. Konstruktionen var en nyskabelse, idet andelshaverne hver havde én stemme, uanset hvor meget mælk de leverede. Det var en demokratisk opbygning, der betød, at de største gårdejere ikke kom til at dominere, mens husmændene omvendt havde en chance for at være med. Udbyttet blev afregnet efter mælkeydelse.

Andelsmejerierne blev en øjeblikkelig succes, og andelstanken bredte sig til hele landet og til andre områder, som for eksempel svineslagterier og brugsforeninger. Andelsbevæ-

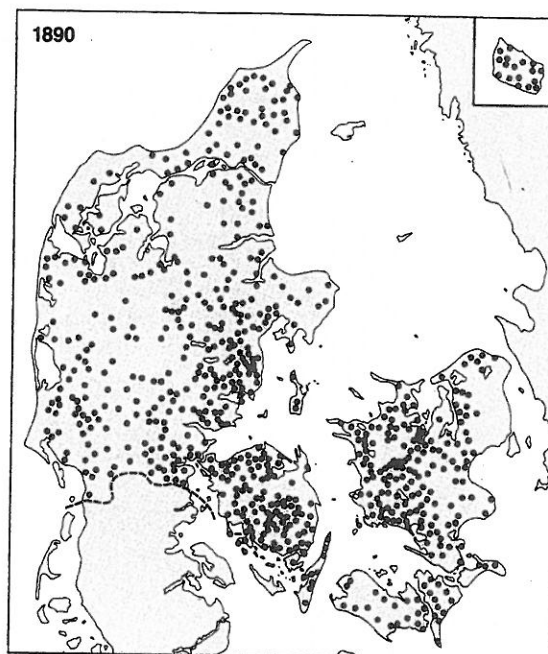
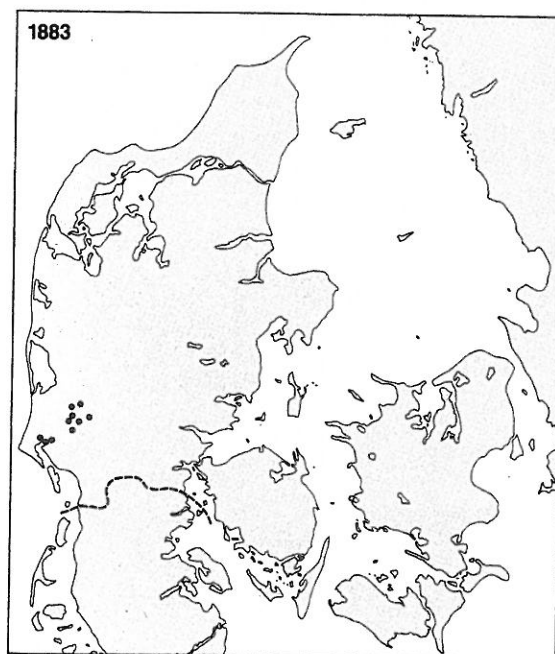
gelsen udviklede sig før Første Verdenskrig til at blive en kæmpe i det danske samfund og en vigtig magtbase for bønderne.

For at styrke sammenholdet blandt bønderne og sprede kendskabet til nye metoder i landbruget, blev der oprettet landboforeninger i hele landet, der bragte ny viden ud til de enkelte landmænd. Forskningen på Land-

Antal køer og mælkeudbytte i 1861 og 1891

	antal køer	kg mælk til 1 kg smør	liter mælk pr. ko pr. år	kg smør pr. ko pr. år
1861	757.000	32	1000	31
1891	1.011.000	27	2000	74

Kilde: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bind 11, s. 51.

Andelsmejerier 1883 og 1890. Andelsmejerierne spredte sig hurtigt fra udgangspunktet i Vestjylland. Det var en sejr for ny teknologi og en helt ny måde at organisere arbejdet på.

Kilde: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 11, s. 307.

bohøjskolen gav f.eks. kontant resultat i øget mælkeudbytte.

Tiden op til 1. verdenskrig var gode år for landbruget, hvor man høstede frugten af den udvikling og omlægning, der var begyndt i 1880'erne. Priserne på landbrugsvarer var i stærk vækst, og der blev i stigende grad produceret til et internationalt marked. Værdien af produktionen steg med 50 % fra 1890 til 1914. Samme år eksporteredes 63 % af den samlede landbrugsproduktion. England og Tyskland aftog tilsammen næsten 90 % af eksporten.

Det var på mange måder gårdmændenes glansperiode. Takket være samarbejdet i andelsbevægelsen, landboforeningerne og højskolebevægelsen udviklede landmændene en stærk identitet og handlekraft, der blev understreget af den voksende økonomiske og politiske styrke.

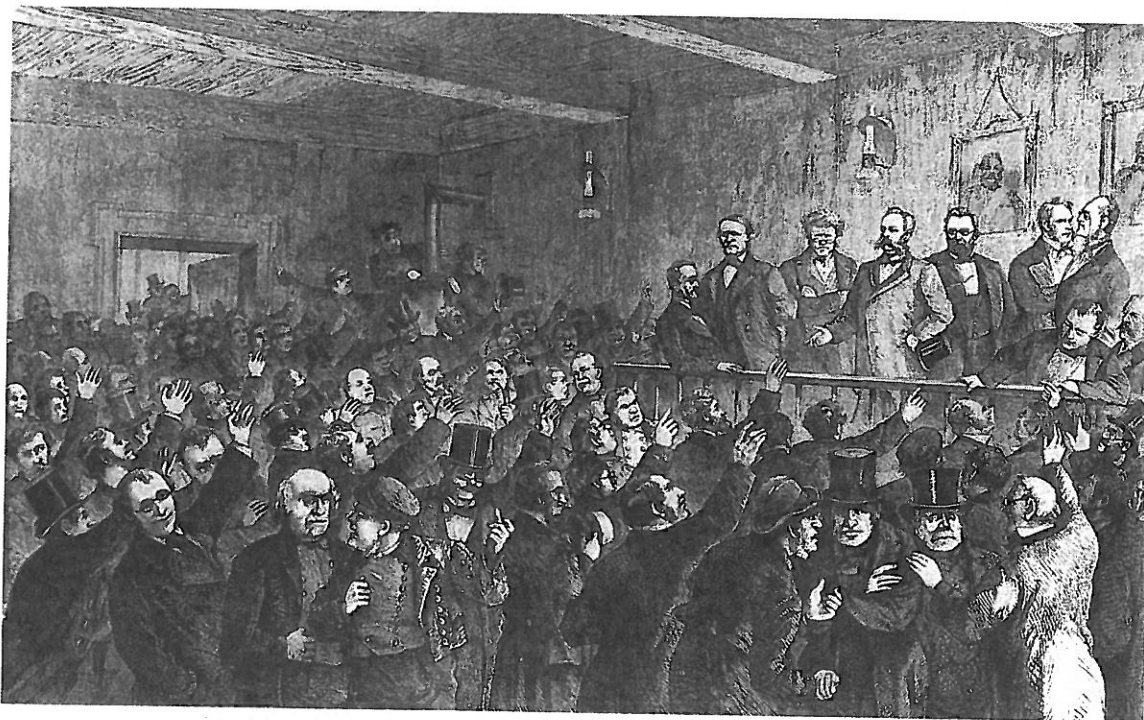
Forfatningskampen mellem Venstre og Højre

Perioden fra begyndelsen af 1870'erne og frem til 1901 blev en styrkeprøve mellem den

nye selvbevidste bondestand på den ene side og godsejerne og borgerskabet på den anden side. Bønderne var sammen med husmænd og arbejdere langt de fleste, og de fik flertallet i Folketinget, som var den ene del af Rigsdagen. Men i Landstinget, den anden del af Rigsdagen, havde godsejere og borgerskab fået uforholdsmæssig stor indflydelse takket være de begrænsninger i valget, der var bygget ind i 1866-grundloven.

Indtil begyndelsen af 1870'erne var der ingen egentlige partier i Rigsdagen, men i 1870 fandt de forskellige dele af bondebevægelsen sammen i Det Forenede Venstre. Efterfølgende samlede konservative godsejere og borgerskab sig i det, der blev kaldt Højre.

Det Forenede Venstre fik flertal i Folketinget i 1872, men det var ifølge grundloven kongens opgave at udpege regeringen, og han fortsatte med at pege på godsejerne i Højre. Venstre forsøgte sig med en lang række reformforslag, men de blev afvist af regeringen. Venstre var således sat uden for indflydelse på et tidspunkt, hvor de havde et flertal af

Reportagebillede i Illustreret Tidende fra et vælgermøde i en sjællandsk krostue i 1873 med en række ledende Venstre-politikere. Til venstre for taleren står J.A. Hansen og til højre Christen Berg. Vælgermøder kunne tiltrække store menneskemængder og måtte ofte holdes udendørs.

vælgerne bag sig. I den følgende tid prøvede Venstre uden større held forskellige strategier for at få politisk indflydelse.

Flere gange lykkedes det Højre at splitte Venstre internt, og da Venstre fik samlet flertal mod regeringens finanslovsforslag, sendte regeringen Folketinget hjem. Højre-regeringen udnyttede en bestemmelse i Grundloven om, at regeringen kunne udstede foreløbige – såkaldte provisoriske – love, når tinget var hjemsendt. Fremgangsmåden blev flittigt anvendt under den fremtrædende og kompromisløse godsejer og højrepolitiker J. B. S. Estrups styre. Han havde ikke nogen respekt for Folketingets flertal eller "talmajestæten", som han kaldte det. For ham var kongen den eneste majestæt, der ifølge Grundlovens bogstav havde ret til at udpege en regering.

Bygningen af en kostbar forsvarsring omkring København, Københavns befæstning, som regeringen gennemtvang, var et af de helt store stridsspørgsmål. Konflikten nåede et højdepunkt i 1885, hvor Estrup blev udsat

for et skudattentat på åben gade, men blev reddet af sin frakkeknep. Regeringen svarede med at oprette et halvmilitært korps, kaldet de blå gendarmer, og indskrænke ytringsfriheden, mens venstrefolk til gengæld oprettede riffelforeninger og opfordrede folk til at nægte at betale skat.

En foreløbig løsning på konflikten nåede man først i 1894, hvor en del af Venstre anerkendte Københavns befæstning, mod at Estrup trådte tilbage. Højre holdt dog fast i magten, indtil de i 1901 mistede flertallet i Landstinget og kun fik 8 mandater i Folketinget, mens Venstre fik 76 af 114 pladser. Venstre kunne endelig danne regering, og princippet om, at en regering ikke må have et flertal imod sig i Folketinget, blev anerkendt. Parlamentarismen var indført.

Internt i Venstre var modsætningerne dog store, og i 1905 blev Det Radikale Venstre dannet af den gruppe, der havde været mest imod Københavns befæstning og som følte sig knyttet til husmandsbevægelsen.

Industrien i vækst

Landbrugets omlægning og indtægten fra eksporten af smør og bacon til de store lande i Europa var med til at sætte gang i industrialiseringen af Danmark. Efterspørgslen efter nye maskiner til landbruget satte gang i små håndværks- og industrivirksomheder i byerne, og indtægten fra eksporten var med til at betale for import af de råvarer, som industrien skulle bruge. Samtidig blev der efter udenlandsk forbillede grundlagt en række industrier, der producerede varer til forbrug. Nye teknikker blev taget i brug, og dampmaskinen kunne levere energien.

C. F. Tietgen var en af tidens førende erhvervsmand. Han blev direktør for Privatbanken i 1857 og stod bag De Forenede Dampskibs Selskaber (DFDS) i 1866. Tre år senere var han med til at skabe en international erhvervs succes med dannelsen af Det Store Nordiske Telegraf selskab, der fik til opgave at etablere telegrafforbindelser mellem Rusland, Kina og Japan.

Fra en spæd begyndelse voksede den danske industriproduktion gradvist i den sidste

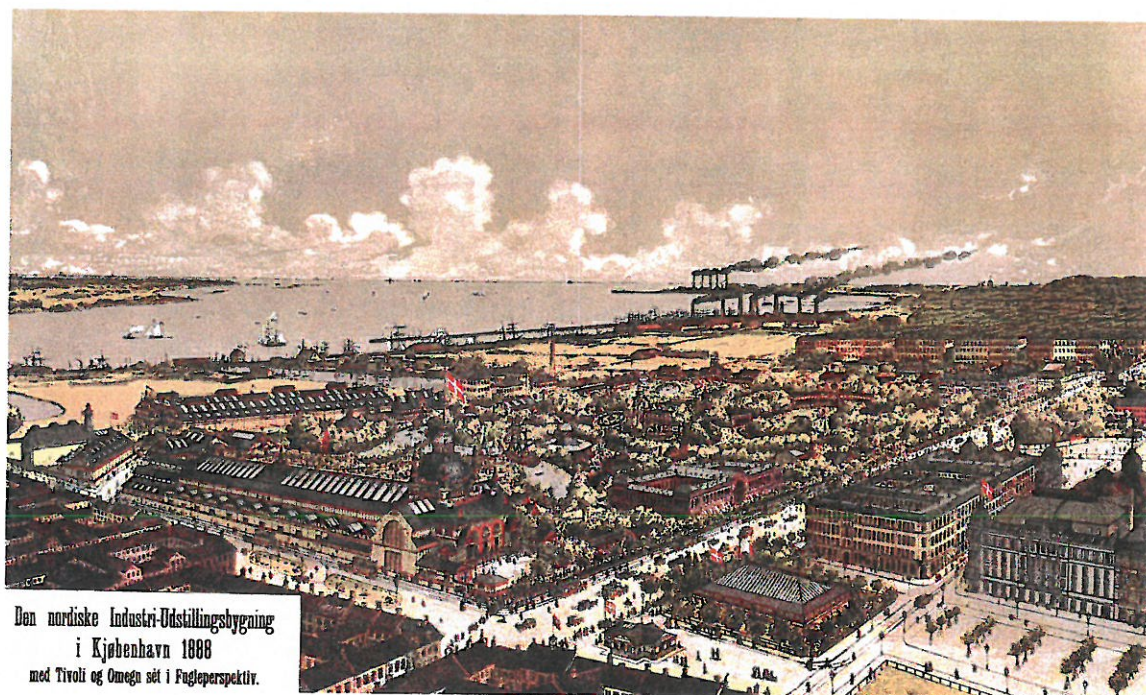
Mekanisk kraft i Københavns industri og håndværk 1831-1914

År	Virksomheder	Hestkræfter
1831	5	55
1839	14	183
1847	47	386
1855	82	819
1873	182	2.384
1897	ca. 780	ca. 11.500
1906	1.257	25.443
1914	2.104	51.137

Kilde: Hyldtoft et al., *Det industrielle Danmark*, s. 137.

del af 1800-tallet. Mod slutningen af århundredet tog udviklingen fart. I 1890'erne voksede antallet af arbejdere til det dobbelte, og man kunne nu tale om egentlig fabriksdrift. Fra 1890 til 1. verdenskrig steg værdien af industriproduktionen til det tredobbelte.

Omkring 1900 skete der et nybrud i den industrielle udvikling. Værktøjsstål, specialmaskiner til massefremstilling og ikke mindst elmotoren skabte grundlaget for en mere

Den nordiske Industri-Udstillingsbygning
i København 1888
med Tivoli og Omegn set i Fugleperspektiv.

Prospekt over den Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunststudstilling i 1888. Udstillingen lå på det gamle voldareal, hvor bl.a. Københavns Rådhus blev bygget 1892-1905

effektiv produktion. Teknologisk Institut blev grundlagt i 1906 for at styrke den teknologiske udvikling i handel og industri.

I 1912 blev det første fragtskib drevet af en dieselmotor fremvist i London. Skibet hed Selandia og var bygget af Burmeister og Wain i København. Det markerede at dansk skibsteknologi var i front internationalt.

Når Danmark kunne være med i den industrielle udvikling i denne periode, skyldtes det, at det på grund af transportrevolutionen ikke længere var nødvendigt at have ressourcerne, f.eks. kul og jernmalm, nær ved produktionsstedet. Det var ligeså vigtigt at have gode havne, udviklet skibsfart, jernbaner og veluddannet arbejdskraft.

Arbejdsforhold

Arbejdsforholdene i den nye industri var i begyndelsen meget ringe. Der arbejdede en del børn, der var billig arbejdskraft, hvis familier ikke havde råd til at undvære deres indtægt. Langsomt skete der dog forbedringer. Der indførtes en fabrikslov i 1873, der

forbød børn under 10 år at arbejde på fabrik. Reglerne blev strammet med en maskinbeskyttelseslov i 1889, og i 1901 blev der åbnet for barselsorlov til kvinder. I 1913 blev grænsen for børns fabriksarbejde hævet til 14 år. Børn kunne dog stadig finde arbejde uden for fabrikkerne, og arbejde i landbruget blev ikke berørt.

Leveomkostningerne var høje, og det kunne være svært at få tilværelsen til at hænge sammen selv med en 6-dages arbejdsuge på op mod 72 timer. En almindelig arbejderfamilie omkring 1880 brugte 75 % af deres indkomst på mad og 15 % til boligen. De resterende penge skulle dække alle øvrige udgifter, og der var kun 1-2 % tilbage til opsparing eller sygeforsikring.

Særligt de ufaglærte blev hårdt ramt, når der satte en krise ind som i vinteren 1885-1886, hvor der var omkring 12.000 arbejdsløse i København. De var afhængige af privat velgørenhed og hjælp fra fagforeningerne. På den baggrund var det ikke så mærkeligt, at arbejderne organiserede sig.

Børnearbejdere på C.W. Øbels tobaksfabrik i Aalborg i 1897. Fabrikken var en af Europas største. Børnene arbejdede med fremstilling af skrå. De måtte ikke være under 10 år, men det blev ikke grundigt kontrolleret.

Arbejderne organiserer sig fagligt og politisk

I 1871 blev man over hele Europa pludselig klar over arbejderklassens styrke, da der i Paris udbrød en stor socialistisk arbejderopstand, som kun med besvær blev nedkæmpet.

I Danmark begyndte postassistenten Louis Pio samtidig at udsende sine Socialistiske Blade. Pio stod også bag en dansk afdeling af den Første internationale Arbejderbevægelse, der hurtigt nåede op på 9.000 medlemmer. I forbindelse med en murerstrejke opfordrede Pio i 1872 til fællesmøde på Fælleden i København, med ordene "Målet er fuldt. Lad der ikke komme en eneste dråbe til – eller det flyder over". Det blev tolket som en trussel mod den bestående samfundsorden, og Pio blev arresteret og senere idømt en langvarig fængselsstraf. Da arbejderne alligevel mødte op på Fælleden, udviklede det sig til masseslagsmål mellem arbejdere, politi og husarer.

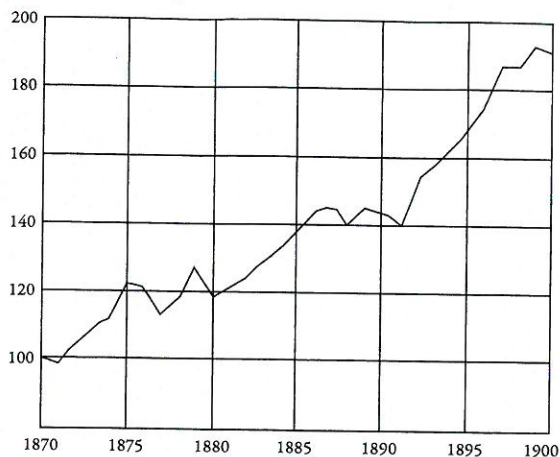
Slaget på Fælleden søndag 5. maj 1872 markerede for alvor socialismens tilsynkomst i Danmark. Socialdemokratiet holdt sin første kongres 1876. Året efter blev Pio overtalt til mod betaling at drage til USA, men det kunne ikke i længden forhindre arbejderne i at organisere sig.

Bevægelsen blev hurtigt delt op i en faglig og en politisk gren, der hver for sig skulle kæmpe for arbejderne's sag.

Ligesom der på landet var opstået en særlig bondekultur, opstod der i byerne også en arbejderkultur, bygget op om fagforeninger, partiet, sygekasser og kulturelle foreninger.

De danske fagforeninger opnåede en meget høj organisationsprocent også efter international målestok – i København på ca. 75 % i 1890. Det betød, at der kunne gennemføres effektive strejkeaktioner. Arbejderne havde på den måde succes med at få hævet løningerne i løbet af 1880'erne, og allerede fra 1890'erne var der indgået aftaler på mange områder. Fagforeningen gav tryghed, fællesskab og social sikkerhed. DSF – De Sam-

Reallønnen beregnet som indeks med 1870=100

Kilde: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 11, s. 350.

virkende Fagforbund – blev stiftet 1898, og hedder i dag LO. Arbejdsgiverne havde organiseret sig i Arbejdsgiverforeningen fra 1896.

I 1899 kom det til en afgørende prøve på styrkeforholdet mellem arbejdere og arbejdsgivere. Efter en langvarig konflikt indgik parterne det såkaldte Septemberforlig, hvor parterne anerkendte hinandens forhandlingsret og gjorde hovedorganisationerne ansvarlige for, at overenskomsterne blev overholdt. Septemberforliget, "arbejdsmarkedets grundlov", blev rygraden i organiseringen af det danske arbejdsmarked og fortsat er det i dag.

Arbejderne organiserede sig politisk i Socialdemokratiet. I 1884 fik partiet sine to første folketingsmedlemmer, og ved valget i 1913 blev det landets næststørste parti og støtteparti for en radikal regering.

Valget i Københavns 5. kreds 1890 blev vundet af socialdemokraten P. Holm. Radering af J. F. Wilumsen 1890.

De første sociallove

Den kraftige befolkningsvækst og arbejderklassens fremvækst medførte en række problemer, som politikerne allerede før systemskiftet var opmærksomme på. Sociallovgivning var også et forsøg på at holde befolkningen i ro og svække Socialdemokratiet.

Estrup nedsatte ved sin tiltræden i 1875 en såkaldt arbejderkommission. I 1891 kom den første lov om aldersunderstøttelse for alle værdigt trængende over 60 år. Danmark gav på den måde som det første land sine borgere en principiel ret til pension. I 1892 kom en lov om sygekasser med ensartede statstilskud. I 1890'erne oprettede fagforeningerne arbejdsløsheds-kasser, der fra 1907 blev støttet af staten med 20 % ud fra princippet om hjælp til selvhjælp. En egentlig samlet sociallovgivning måtte dog vente til senere.

Byerne i vækst

Befolkningstallet steg kraftigt i perioden. Mekaniseringen af landbruget medførte, at der blev mindre brug for karle på gårdene, og det var med til at sætte ekstra fart i vandringsvæk fra landbruget.

Nogle valgte at søge lykken i Amerika, ikke mindst efter 1862, hvor man i USA med The Homestead Act tilbød voksne mænd et stykke jord på størrelse med en stor dansk bondegård til eje efter 5 års dyrkning af jorden. Indtil 1900 udvandrede over 170.000, hvoraf to tredjedele var mænd.

De fleste søgte dog ind til byerne i Danmark. En ny type byer – stationsbyerne – opstod sidst i 1800-tallet på grund af næringsloven og jernbanebyggeriet. For eksempel Herning, der blev købstad i 1913, Ålestrup, Odder og Lyngby. Det var enten helt nye byer eller landsbyer, der havde vokset sig

Slumbebyggelse fra Bredgade i Roskilde omkring år 1900.

store og nu tjente som servicecentre for landbruget. Samtidigt voksede nogle af købstæderne eksplosivt. Det gjaldt f.eks. Esbjerg og Silkeborg, der blev købstæder i 1899. En af de byer, der voksede kraftigst var Århus, der tidligt havde udbygget sin havn samtidig med at den lå strategisk midt på den jyske længdebane.

København svulmede op til 500.000 indbyggere ved århundredeskiftet. I løbet af de foregående 50 år havde byen fået gasværk, telefoncentral, elværk og et moderne stormagasin, Magasin du Nord.

Arbejderne måtte ofte flytte ind i små trange og usunde lejligheder enten i den gamle bykerne eller i de nye brokvarterer, der opstod i København. Med tiden blev der indført strammere regler for det nye boligbyggeri, så man undgik noget af det værste slum, og der blev investeret i kloakering og rindende vand i lejlighederne. Sammen med indførelsen af gas og el var det med til at højne den generelle levestandard. Nye lejligheder blev efterhånden udstyret med toilet.

Litteratur, radikalisme og realisme

Perioden kom til at markere mødet mellem to meget forskellige syn på verden. Dels den gamle romantiske, der troede på og søgte harmoni i tilværelsen, og dels en ny, der var præget af realisme og fokus på samfundets problemer og brudflader. Borgerlig idyl stod overfor en ny tids konflikter og radikalisme.

Georg Brandes var en hovedfigur i det, der kaldes det moderne gennembrud, og det skabte stor debat, da han i bogen "Dualismen i vor nyeste filosofi" helt adskilte tro, der er baseret på følelser, og videnskab, der bygger på objektiv erkendelse. Han kritiserede litteraturen for at hænge fast i "romantiske klicheer, sødladne syngespil, national selvtilfredshed og familieidyl". I en række forelæsninger på universitetet, der blev udgivet i 1872 under titlen "Hovedstrømninger i det 19. Århundredes Litteratur", kritiserede

Brandes den "gamle tids mænd" og gik ind for en ny og virkelighedsnær litteratur i frihedens tjeneste. Forelæsningerne kostede Brandes ansættelse på universitetet, men værket gjorde ham internationalt kendt.

Omkring 1900 dukkede en række nye forfattere frem, der skrev ud fra en ikke-borgerlig folkelig tradition. Jeppe Aakjær, der var med til at grundlægge den danske hjemstavnsdigtning, skrev "Vredens Børn" i 1904, og Martin Andersen Nexø skrev "Pelle Erobreren" i 1906. Begge tegnede et realistisk billede af modsætningerne på landet. Husmænd og landarbejdere dukkede for alvor op både i litteratur og billedkunst, og tidens forfattere beskrev mødet mellem land og by. En tilsvarende folkelighed gjorde sig også gældende inden for andre kunstarter.

En forfatter, der sidst i 1800-tallet formåede at kombinere realisme og idealisme, var Henrik Pontoppidan, der i romanen "Lykke-Per" beskrev, hvordan ingeniøren og fornuftsmennesket Per til sidst erkender, at man ikke kan leve uden idealer, religion og kærlighed.

Skoler til flere

Klassekvotienten blev sænket til 37 på landet og 35 i byen i 1899. Desuden skulle lærere nu have bestået en lærereksamen. I 1903 vedtog Venstre og Socialdemokratiet en lov om højere almen-skoler, der med en ny mellemskole byggede bro mellem de gamle folkeskoler og gymnasiet. På den måde fik alle i teorien mulighed for at få en studentereksamen. Fra 1890'erne kom der tekniske skoler og handelsskoler til. Arbejderbevægelsen sørgede på samme tid for tilbud om aftenskoleundervisning.

De første kvinder tog studentereksamen i 1877. En pioner inden for kvindernes uddannelse var Nathalie Zahle, der gjorde en stor indsats for oprettelsen af pigeskoler sidst i 1800-tallet. Det var skoler, der lagde vægt på reel uddannelse og på en opfattelse af kønnene som ligeværdige.

“Udslidt” – maleri fra 1889 af H.A. Brendekilde, der selv havde rødder i et fattigt landarbejdermiljø. Kunsten var blevet socialt engageret. Fyns Kunstmuseum.

Kvinderne frem i lyset

Sammen med frihedstankerne i det 18. århundrede spredtes tanken om at give kvinden samme rettigheder og muligheder som manden. I århundreder havde kvinden været underordnet manden. På gårdene på landet var manden den, der bestemte udadtil, mens det var hustruens rolle at styre husholdningen.

I løbet af den sidste del af 1800-tallet begyndte den nye industri at producere de varer, som kvinden tidligere havde lavet hjemme som f.eks. øl og brød. Samtidig kom der arbejdskraftbesparende teknologi som støbejernsovne og petroleumslamper. Særligt de velstillede kvinder på landet og i byen fik mere fritid, der kunne bruges på foreninger og højskoler.

Seksualmoralen var forholdsvis streng i 1800-tallet. Det gjaldt særligt borgerskabets kvinder, der ifølge datidens normer skulle være seksuelt afholdende, indtil de blev gift i gennemsnit i en alder af 28 år. Til gengæld var bordeller lovlige og offentlige, så de unge mænd kunne “gøre deres erfaringer”. Sidst i 1800-tallet blev det lettere at sikre sig mod uønsket graviditet, da kondomet og andre svangerskabsforebyggende midler dukkede op. Flere steder i landet var op mod 20 % af børnene født uden for ægteskab.

Forfattere som Henrik Pontoppidan, norske Henrik Ibsen og Amalie Skram begyndte at skrive realistisk om kvindernes livssituation, og i 1869 oversatte Georg Brandes John Stuart Mills “Kvindernes undersøgelse”. I 1880’erne nåede debatten om seksualmo-

ralen et højdepunkt i den såkaldte Sædelighedsfejde. En række forfattere, der var enige om at kritisere den herskende dobbeltmoral, skændtes om, hvorvidt lighed for mænd og kvinder betød, at mændene også skulle afholde sig fra sex før ægteskabet, eller om kvinderne skulle have adgang til et mere frit seksualliv.

Dansk Kvindesamfund blev dannet i 1871, men havde i første omgang ikke kvindelig valgret på programmet. Det kom til gengæld på Venstres partiprogram fra 1889. I 1903 fik kvinder valgret til menighedsråd og i 1908 til kommunalvalg. I tiden op til Første Verdenskrig begyndte borgerskabets kvinder at træde offentligt frem.

Kvinderne blev juridisk bedre stillet i perioden. Kvinder fik myndighed over egne midler i 1857, og i 1899 fik de fuld selvstændig myndighed. Omkring 1900 havde 20-30 % af familierne i København en kvinde som eneforsørger.

Også i arbejdernes fagbevægelse satte den nye debat om kvindernes vilkår sig spor. Kvindeligt arbejderforbund blev grundlagt i 1885, og i 1899 skabte Marie Christensen Københavns Tjenestepigeforening, der gjorde opmærksom på de ringe vilkår, der gjaldt for mange af tjenestepigerne, som der i 1903 var 17.000 af i København.

Danmark før Første Verdenskrig

I 1914 var Danmark stadig et landbrugs-samfund, men det var et moderne, effektivt og eksportorienteret landbrug. Samtidig var Danmark i gang med en erhvervsmæssig og industriel udvikling, der på længere sigt ændrede landets udseende.

Venstre var det største politiske parti i perioden, men Socialdemokratiet var i kraftig vækst. Med dannelsen af Det Radikale Venstre i 1905 og omdannelsen af Højre til Det Konservative Folkeparti i 1915 opstod den danske partistruktur med de fire "gamle" partier, der kom til at præge den politiske udvikling i det meste af det 20. århundrede.

Danmarks befolkningstal var steget fra ca. 1.8 mio. i 1870 til 2.8 mio. i 1911. Bybefolkningen var i samme periode steget fra 350.000 til 1.1 mio. Levevilkårene for den nye arbejderklasse i byerne var præget af lange arbejdsdage, store flokke af børn og vanskeligheder med at få pengene til at slå til. Ude på landet var der opstået en selvbevidst og velstående gårdmandsstand, mens der på husmandssteder og i landarbejderboliger var familier, der ligesom arbejderne i byerne havde meget svært ved at få en anstændig tilværelse.

På mange måder var Danmark blevet et moderne europæisk land.

OVERBLIK

- Perioden præges af forfatningskampen mellem Højre og Venstre
- Dansk landbrug udvikles og omlægges til animalske produkter med succes
- Andelsbevægelse og højskoler har sin storhedstid
- Parlamentarismen anerkendes ved systemskiftet i 1901, hvor Venstre danner regering
- Danmarks industrialisering tager fart, og arbejderklassen ser dagens lys
- Socialdemokratiet dannes og vokser i styrke
- Strukturen med de fire gamle partier dannes

TIDSLINJE

- ↓ 1870 Det forenede Venstre dannes
- ↓ 1871 Louis Pio grundlægger sin socialistiske bevægelse
- ↓ 1872 Slaget på Fælled
- ↓ 1875-94 J. B. S. Estrup i spidsen for regeringen
- ↓ 1877 Første provisoriske finanslov
- ↓ 1884 De første to socialdemokrater vælges til Folketinget
- ↓ 1886 Opførelsen af Københavns befæstning begynder
- ↓ 1894 Provisorietiden afsluttes
- ↓ 1896 Arbejdsgiverforeningen dannes
- ↓ 1898 De samvirkende Fagforbund dannes
- ↓ 1899 Storlockout og Septemberforlig
- ↓ 1901 Systemskiftet, parlamentarismen indføres som princip, første Venstre-regering
- ↓ 1905 Det Radikale Venstre dannes
- ↓ 1908 Kommunalreform med valgret til kvinder og tyende